

ISMERTETÉS ÉS BÍRÁLAT

Általános nyelvészeti tanulmányok¹

Az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* című sorozat 1963-ban indult, azóta minden évben megjelent egy kötete. A sorozat tulajdonképpen folyóiratot pótol, azoknak a kutatóknak kíván rendszeres megjelenési lehetőséget biztosítani, akik a hazai nyelvészet taxonikus leíró-nyelvészeti gyakorlatával szemben egy új, elméletileg megalapozott — és ezért a gyakorlati nyelvleírásban is nagyobb eredményeket ígérő — nyelvtudományt szeretnének meghonosítani.

Ez a törekvés összefügg azzal a fordulatlattal, amely Noam Chomsky munkásságával kezdődött a nyelvtudományban az ötvenes évek második felében. Chomsky tanításának döntő újdonsága az, hogy a nyelvelmélet középpontjába a nyelvhasználat aktív, teremtő jellegét állítja, vagyis a beszélőnek azt a képességét akarja megmagyarázni, amellyel az korlátlan számú új mondatot tud megérteni és produkálni. A produktivitás középpontba állítása involválja nyelv és beszéd viszonyának újfajta felfogását. Az amerikai deskriptív nyelvészek nyelvleíró tevékenységének alapja az az elgondolás volt, hogy a nyelv közvetlenül adva van a beszédben, azaz csak megfelelő eljárásokat kell találni, amelyekkel a beszédmegnyilvánulások felbonthatók, a felbontás eredményeként kapott elemek és sémák (mondatformák) listája a nyelv. Ha a nyelvhasználat produktivitásának szempontjából vizsgáljuk ezt a felfogást, két, egyaránt elfogadhatatlan következmény adódik: vagy nem lehetséges, hogy egy nyelvben végtelen számú mondat legyen, vagy lehetséges, de akkor csak azért, mert a jelek, illetve a mondatformák száma végtelen. Ebben az esetben azonban érthetetlen a nyelvelsajátítás ténye.

A nyelvhasználat produktivitása csak azzal magyarázható — mondja Chomsky —, hogy a beszélőnek birtokában van egy

szabályrendszer, a nyelv, amely véges számú elemből véges számú eljárással végtelen számú mondat megalkotását teszi lehetővé. E szabályrendszer működésének eredménye az aktuális beszédmegnyilvánulás, ez azonban mint produktum nem mutatja közvetlenül azt a tevékenységet, amely létrehozta. A grammatikus tehát nem indulhat ki a beszéd vizsgálatából, ha azt mélyebben meg akarja érteni, kutatása a beszéd mögött levő szabályrendszerre kell hogy irányuljon, azt kell rekonstruálnia. Ha a rekonstruált szabályrendszer olyan, hogy végtelen számú mondatot tud létrehozni véges elemből véges számú szabály segítségével (vagyis rendelkezik a rekurzivitás tulajdonságával), továbbá ha számot ad tartalom és forma összefüggéséről, vagyis arról, hogy a beszélő hogyan kapcsolja össze a hangszignálokat jelentésükkel, akkor azt mondhatjuk, hogy modellje a nyelvi tevékenységnek. Ilyen modell a Chomsky-féle generatív grammatika.² Ez a grammatika három fő komponenst (szintaktikait, szemantikait és fonológiáit) tartalmaz. A komponensek felépítésében használandó teoretikus konstrukciók (kategóriák, szabálytípusok) megadása, vala-

Chomsky a beszédtevékenység alapjául szolgáló, a beszélő birtokában levő szabályrendszert a beszélő implicit nyelvi tudásának, *kompetenciájának* nevezi, míg az aktuális nyelvi tevékenységet, a beszédet, *performanciának*. A generatív grammatika a kompetencia elmélete, de ez az elmélet egyúttal modellje a performanciának. Egy modell bizonyos tekintetben hasonlít arra a valóságsgementumra, amelynek modellje (pozitív analógia), más tekintetben nem. A modellálásnak az a célja, hogy a tudományos megismerés kiinduló lépéseként a pozitív analógián keresztül felhívja figyelmünket az adott valóságtérület valamilyen lényeges tulajdonságára, míg a többi tulajdonságtól egyelőre eltekintünk. Ez a kettősség jellemzi a generatív grammatikát a performanciához való viszonyában: hasonlít a beszédtevékenységre, mert mechanizmusai *létrehozzák* azokat a produktumokat — a mondatokat —, amelyek a beszéd során *létrejönnek*. (A hangsúly a létrehozáson van.) Másfelől viszont a grammatika mechanizmusai nem hasonlítanak a beszélő fejében ténylegesen működő pszichikai mechanizmusokra. Nem terminológiai kikiskálás tehát az, hogy a generatív grammatikát hol elméletnek, hol modellnek nevezzük teoretikusai, hanem ugyanannak a dolognak a nyelvre, illetőleg a beszédre vonatkoztatása.

Általános Nyelvészeti Tanulmányok IV. Szerkeszt: Telegdi Zsigmond. Akadémiai. Kiadó, 1966. 343 o.

mint a komponensek egymáshoz való viszonyának tisztázása a grammatika-elmélet feladata. (Chomskynál egy nyelv grammatikája a nyelv elmélete, a grammatika elmélete tehát meta-elmélet.) Nem oktan az a feltételezés, hogy a grammatika-elmélet megállapításai univerzális érvényűek, az *emberi nyelv természetére* vonatkoznak. A feltételezés igazolása empirikus kérdés, elfogadása mindenesetre egyszerűsíti a konkrét nyelvek leírását, mert az univerzális kategóriákat és szabályokat nem kell megismételni egy konkrét nyelv generatív grammatikájában.³

Chomsky fordulata közvetlenül az amerikai deszkriptív nyelvészet hamis elméleti előfeltevéseinek tagadásából jött létre, viszont annak technikai vívmányaira épül. Ez a tény nehéz helyzet elé állítja azokat a magyar kutatókat, akik elméletének ismertetői és továbbfejlesztői szeretnének lenni. Nálunk ugyanis a deszkriptív nyelvészet szinte teljesen ismeretlen (Antal László az egyetlen ilyen nyelvészünk), vagyis hiányoznak Chomsky megértésének technikai előfeltételei, sőt maga a gondolkodói stílus is idegen, hiszen a strukturalizmus európai változatai sem leltek talajra a hazai nyelvészetben. Mindennek azonban van előnye is. Chomsky célja az, hogy egy koherens elmélet keretében számot adjon mindarról, amit a hagyományos nyelvész *megfigyelt*. Ez az elmélet egyszerűsítő és mentes a strukturalizmusnak a hagyományos gondolkodás számára elfogadhatatlan egyoldalúságaitól. Ha ezt észrevetjük a hagyományos nyelvészekkel, talán sikerül olyan rokonszenvet kelteni Chomsky elmélete iránt, hogy érdemesnek tartásuk leküzdeni a technikai nehézségeket.

Ha arra a kérdésre akarunk válaszolni, hogy miért érdekelheti mindez a filozófust, két dologra kell rámutatni: A nyelvtudományban tudományos forradalom zajlott le, egy régi szaktudományos elméletet újjal váltottak fel. A tudományelmélet számára minden ilyen eset tanulságos, ez pedig annál is inkább, mert az új elmélet vezető teoretikusait hallatlan filozófiai tudatosság jellemzi. Chomsky külön könyv-

ben (*Karteziánus lingvisztika*)⁴ hívta fel a figyelmet arra, hogy fordulatát nem technikai részproblémák, hanem a nyelv egészéről alkotott filozófiai feltevések hívták létre. Nem kevésbé fontos, hogy ez után a fordulat után a nyelvtudomány partnere lehet a filozófiának bizonyos hagyományos ismeretelméleti problémák (nyelv és gondolkodás, nyelvben objektívvalódott ismeretek) megoldásában, sokkal inkább, mint eddig bármikor.

Az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* IV. kötete 11 tanulmányt és 13 recenziót tartalmaz. A tanulmányok többsége a szemantika és a lexikológia körébe tartozik. A cikkek a szerzők betűrendes névsora szerint követik egymást, valószínűleg azért, mert a tematikus egység önmagában nem biztosítja a megközelítés egységes voltát, a tanulmányok között nincs mélyebb összefüggés, ami másfajta elrendezést indokolna. Az ismertetésben nem követem ezt a sorrendet, előbb tárgyalom azokat, amelyek a generatív grammatikához kapcsolódnak.

Szépe György tanulmánya (*A szótár a generatív nyelvleírásban*) azzal a javaslattal lép fel, hogy a szintaktikai, szemantikai és fonológiai komponens mellé vegyük fel a szótárt is önálló komponensként a generatív nyelvleírásba. Ahhoz, hogy érvelését megérthessük, röviden meg kell vizsgálnunk, milyen viszony van a generatív grammatika komponensei között. (Szépe az elmélet átalakulásait követve, tehát történetileg tekintti át ezt a kérdéskört, én az egyszerűség és a rövidség kedvéért ezt szisztematikus kifejtéssel helyettesítem.)

A szintaktikai komponens a mondatok absztrakt struktúráját hozza létre, a fonológiai és a szemantikai komponens ezeket az absztrakt struktúrákat interpretálja: a fonológiai komponens olyan fonetikai formára hozza a mondatokat, ahogyan azok normálisan elhangzanak, a szemantikai komponens a mondat elemeinek jelentéséből megkomponálja a mondat jelentését. (Abból, hogy a fonológiai és a szemantikai komponens interpretatív jellegű, következőzik, hogy a szintaxis logikailag elsődleges hozzájuk képest, és hogy a szintaxis biztosítja a grammatika rekurzivitását.) A két interpretatív komponens nem azonos ponton kapcsolódik a szintaxis generálási folyamatához. A szintaxis két alkomponensből, bázisból és transzformációs alkomponensből áll. Az alkomponenseket az választja el egymástól, hogy különböző szabálytípusokat tartalmaznak. (A bázis-

³ Jelenleg még egyetlen nyelv teljes generatív grammatikája sem készült el, és a meta-elmélet sincs teljes egészében kidolgozva. A kutatás éppen e két feladat állandó egymásra vonatkoztatásában halad előre. Ebben a fázisban a grammatika-elmélet a szó valódi értelmében meta-elmélet, vagyis egy (speciális) grammatika-elmélet felépítésére vonatkozik. Amint a kutatás eljut odáig, hogy teljes egészében felépül a meta-elmélet és egyidejűleg elkészül egy vagy több nyelv generatív grammatikája, a viszony már más lesz meta-elmélet és speciális elmélet között: a meta-elmélet univerzális grammatikává válik, amely nem csak módszertani viszonyban áll a speciális elméletekkel, hanem az általánosításuk is. Tulajdonképpen ekkor kerülhet sor az univerzalitás empirikus igazolására.

⁴ Ismertetését l. a Magyar Filozófiai Szemle 1968/3. számában.

ra jellemző szabályokat újrainró, a transzformációs alkomponensre jellemző szabályokat transzformációs szabályoknak nevezik.⁵ A szemantikai komponens a bázisban létrehozott absztrakt struktúrákat értelmezi (egy mondatnak a bázisban egy vagy több ilyen struktúra felelhet meg, ez — illetve ezek — az illető mondat mélystruktúrája). A mondat generálása a transzformációs alkomponensben folytatódik, a transzformációs szabályok átalakítják a mondat mélystruktúráját, oly módon, hogy bizonyos szimbólumokat felcserélnek, törölnek, újabbakat iktatnak be stb. A transzformációs szabályok működésének eredményeként egyetlen struktúrát kapunk, ez a mondat felszíni struktúrája. A fonológiai komponens a felszíni struktúrákat interpretálja.

Hogy egy példával érzékeltessük, miről is van szó, tekintsük a következő mondatot: *A szívtelen kocsis veri a szegény lovat.* Ennek a mondatnak három másik mondat az alapja, amelyeket a bázis szabályai hoznak létre: (1) *A kocsis szívtelen.* (2) *A kocsis veri a lovat.* (3) *A ló szegény.* A transzformációs komponensben (1) és (3) egy-egy transzformációval jelzős szerkezetű alakul, majd a jelzős szerkezetek újabb transzformációkkal a (2) megfelelő helyeire kerülnek, így áll elő (4) *A szívtelen kocsis veri a szegény lovat.* Azt mondhatnánk tehát, hogy az (1)–(3) mondat a (4) mondat mélystruktúrája, a (4) mondat pedig a (4) mondat felszíni struktúrája, de ez a kijelentés furcsán hangzik, ami abból adódik, hogy a példában jogtalanul használtuk a „mondat” szót. A bázis szabályai szimbólumokon operálnak és szimbólumláncokat hoznak létre, a transzformációs szabályok pedig szimbólumláncokat alakítanak át más szimbólumláncokká. Mind a bázis, mind a transzformációs alkomponens szimbólumláncai még két szempontból meghatározatlanok: nincsen hangtestük és nincsen jelentésük. Ezért nem mondatok, hanem absztrakt struktúrák. Ha pontosan akarunk beszélni, azt kell tehát mondanunk: a (4) mondat mélystruktúrája az (1)–(3)-nak megfelelő absztrakt struktúra, felszíni struktúrája pedig a (4)-nek megfelelő absztrakt struktúra. Hátra van még, hogy megindokoljuk, miért interpretálja a szemantikai komponens a mélystruktúrát, a fonológiai komponens pedig a felszíni struktúrát egyazon mondat esetében. Az ok egyszerű: mindkét struktúra tartalmaz olyan információt, amely a má-

sikból hiányzik, és éppen ez az információ szükséges az egyik, illetve a másik interpretatív komponens működéséhez. Nevezetesen, a szintaktikai funkciókra vonatkozó információ (vagyis hogy melyik szimbólum a mondat alanya, állítmánya stb.) csak a mélystruktúrában van meg. Ez az információ nélkülözhetetlen a szemantikai komponens számára, irreleváns viszont a fonológiai komponens szempontjából. Hasonlóképpen, a transzformációs szabályok kialakítják azt a lineáris rendet, amelyben a mondat szavai állni fognak (épp ezalatt vész el a szintaktikai funkcióra vonatkozó információ), és míg ez az információ elengedhetetlen a fonológiai komponens működéséhez, közömbös a szemantikai komponens szempontjából.

Eddig tisztáztuk, hogy a két interpretatív komponens mikor kapcsolódik a szintaxis mondatgenerálási folyamatához, és meg is indokoltuk, hogy miért. Meg kell még vizsgálnunk, hogy hogyan történik ez a kapcsolódás. A szintaxis bázis-alkomponense tartalmaz egy lexikont. A lexikon annak a nyelvnek a morfémaid (szótöveit és grammatikai formatívumait) tárolja, amelynek a mondatait generáljuk. Minden lexikai egységet két, jól elkülöníthető tulajdonsághalmaz jellemez. Az egyik halmaz az egység grammatikai tulajdonságainak, a másik fonológiai jellemzőinek összessége. A két halmazban kategóriákat találunk, ezek két univerzális érvényű kategóriahalmaz elemei. Egy nyelvre az jellemző, hogy hány ilyen univerzális kategóriát használ fel, és hogyan kombinálja őket. A mondat létrehozásának egy bizonyos fázisában (amelyet az jellemez, hogy előállt egy struktúra, amelynek minden egysége grammatikailag jól meg van határozva) lexikai egységeket helyettesítünk a csak grammatikailag meghatározott egységek helyére. (Úgy, hogy olyan lexikai egységeket keresünk, amelyek grammatikai jellemzése azonos a helyettesítendő egységek grammatikai jellemzőivel.) A helyettesítés eredményeként kapott struktúra a mondat mélystruktúrája. Mindez azt jelenti, hogy a szintaxis és a fonológia a lexikonon keresztül érintkezik, de a fonológiai komponens mégsem a bázisra épül, mert bár a mélystruktúrában már jelen vannak a fonológiai kategóriák, az egységek lineáris rendje — ami éppolyan fontos a fonológiai szabályok működéséhez — csak a transzformációs alkomponensben alakul ki.

Megállapítottuk korábban, hogy a szemantikai komponens úgy értelmezi a mondatokat, hogy elemeik jelentéséből megkomponálja a mondatok jelentését, és azt is láttuk, hogy a szintaxis bázis-alkomponensében létrehozott mélystruktúrákból

⁵ Meg kell jegyezni, hogy a helyzet nem ilyen egyszerű, valójában a bázisban is vannak transzformációs szabályok. Jelenlegi célunkat — a komponensek viszonyának tisztázását — azonban akkor is elérhetjük, ha nem megyünk bele a részletek ismertetésébe.

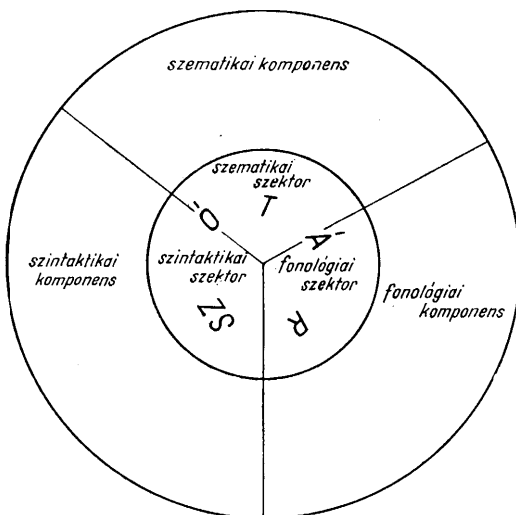
indul ki, mert a jelentések kompozíciója nem oldható meg a szintaktikai funkciókra vonatkozó információ nélkül. Tudjuk azonban, hogy a mélystruktúra elemei nem rendelkeznek jelentéssel. A szemantikai komponens működése ezért azzal kezdődik, hogy jelentést rendel ezekhez az egységekhez. Ez a művelet csak azért végezhető el, mert a szemantikai komponensben van egy dikcionárium, amely az illető nyelv összes morfémáinak jelentését (jelentéseit) tartalmazza. A dikcionárium egy tétele abban különbözik a megfelelő lexikai tételtől, hogy kiegészül egy harmadik tulajdonsághalmazzal, a szemantikai jellemzők halmazával.⁶ A szintaxis és a szemantika tehát a dikcionáriumon keresztül kapcsolódik egymáshoz.

A három fő komponens viszonyáról összefoglalva a következőket mondhatjuk: A szintaxis a mondatlétrehozás irányító tényezője. Két alkomponenst, bázist és transzformációs alkomponenst tartalmaz. A szemantika a szintaxis bázis-alkomponensében létrehozott absztrakt struktúrákat értelmezi (látja el jelentéssel), a szemantikai komponensben elhelyezkedő dikcionáriumon keresztül kapcsolódva hozzájuk. A fonológiai komponens a szintaxis transzformációs alkomponensében létrehozott absztrakt struktúrákat hozza fonetikailag helyes formára, vagyis a szintaxis transzformációs alkomponensére épül, de a működéséhez szükséges tényezők egyike (a fonológiai kategóriák összessége) már a szintaxis bázis-alkomponensében — a lexikon-részben — megjelenik. A két interpretatív komponens közvetlenül nem érintkezik egymással.

Szembevetően nem elegáns az a megoldás, hogy a grammatika két szótárt (lexikon, dikcionárium) tartalmaz. Látszólag segítene a helyzeten, ha a bázis-alkomponensben egyesítenénk a kettőt, de valójában cseberből vederbe esnénk, mert így a jelentésre vonatkozó információ kísérné végig fölöslegesen a mondatot a transzformációs alkomponensen és a fonológiai komponensen. Szépe javasolta az, hogy úgy egyesítsük a két szótárt, hogy egyidejűleg tegyük a nyelvleírás *önálló komponensévé*. Az indítvány motivációja nem az eleganciára törekvés (az egyszerűbb forma nem elégséges ok az elmélet átépítésére), hanem olyan nyelvi összefüggé-

sek felismerése, amelyről az elmélet jelenlegi formájában csak *ad hoc* módon tud számot adni. A magyarban jól ismertek az olyan mély és magas hangrendű hangutánzó ige-párok (pl. kotyog-ketyeg), amelyek jelentés-tartalma lényegében azonos, csak a mélyebb hangrendű változat jelentéséhez nagyobb intenzitás fűződik. Ez az összefüggés — hangalak és jelentés kovarianciája (amely különben más nyelvekben is megtalálható) — nem érzékeltethető a generatív grammatikában, mert a szemantikai és a fonológiai komponens nincs összeköttetésben egymással, nem hathat egymásra.

Az önálló és egységes szótári komponens felvétele ezt a problémát oldja meg a következőképpen: A szótár három szektorból áll, szintaktikai, szemantikai és fonológiai szektorból. Az egyes szektorok a megfelelő komponensnek is részei. Ezt mutatja a következő ábra:

Mint látható, a komponensek most mind érintkeznek a szótáron keresztül, lehetőség nyílik tehát arra, hogy a két interpretatív komponens is hasson egymásra. A komponensek közötti kovariancia-jelenségeket szektorközi implikációkkal ábrázoljuk. Ezzel egy új, csak a szótári komponensre jellemző szabálytípushoz, az úgynevezett interszektorszabályokhoz jutottunk. A generatív grammatika egyszerűbb lett, hiszen két szótár helyett csak egyet tartalmaz. Ez a formai egyszerűsödés annak köszönhető, hogy észrevettük a nyelv egy tulajdonságát, ami eddig elkerülte a figyelmünket (jelentés és hangzás kovarianciáját), és áté-

⁶ Ez persze durva egyszerűsítés, a dikcionáriumban a lexikai tétel grammatikai jellemzése például nem ismétlődik meg teljes egészében. A részleteket azonban itt már csak azért is kénytelen vagyok elhanyagolni, mert nem mondtam semmi közelebbit a három tulajdonsághalmazról. Végig arra töreksem, hogy a bemutatás ne legyen technikai, ez a törekvés viszont szükségképpen csökkenti a kifejtés precizitását.

pítettük az elméletet, hogy erről is számot tudjon adni. Egyáltalán, az elmélet formai egyszerűsödésének mindig tartalmi gazdagodáson kell alapulnia.

Szépe György a továbbiakban rámutat arra, hogyha az új komponens még egy szektorral bővítjük, tovább egyszerűsödik a teljes nyelvelírás. Ezt a szektort strátumszektornak nevezi, és arra szánja, hogy a szókinés történeti-etimológiai rétegeire vonatkozó információt tárolja. Felvétele azért lenne előnyös, mert — úgy látszik az, hogy egy szó milyen szóosztályba tartozik (pl. jövevényszó, nyelvújítási szó stb.), befolyásolja szintaktikai, fonológiai vagy szemantikai viselkedését. Ennek a szektornak a kialakítása azonban további empirikus kutatásokat igényel.

Szépe tanulmánya jelentős hozzájárulás a generatív grammatika elméletének fejlődéséhez, és egyben megoldása a magyar generatív grammatika egy problémájának is. Tanulságos ez a munka magának a kutatási folyamatnak a szempontjából is, szép példája meta-elmélet és speciális elmélet kölcsönhatásának.

Kiefer Ferenc nagy terjedelmű cikke (*A jelentéselmélet formalizálásáról*) is közvetlenül a generatív grammatikához kapcsolódik. A generatív grammatika szemantikai komponensének alapjait J. J. Fodor és J. A. Katz dolgozták ki 1963-ban. Vállalkozásuk igen nagy jelentőségű, mert úgyszólván a semmiből kellett elindulniuk, a szemantika ugyanis a nyelvtudomány legfejletlenebb területe volt. Kiefer ezt az úttörő munkát folytatja, célja Katz és Fodor elméletének formalizálása. Időközben azonban súlyos ellenvetések merültek fel a Katz — Fodor-féle szemantikával szemben, és ezek — a dolog természeténél fogva — érvényesek Kiefer elméletére is. De ha ezektől az ellenvetésektől el is tekintünk — ami annál inkább indokolt, mert tanulmányának lezárásakor a szerző még nem ismerhette őket —, másfajta, a formális apparátusra vonatkozó kifogásokat kell tennünk cikke ellen.

A szemantikai komponens kidolgozásának alapvető problémája, hogy a nyelv egységeinek jelentését úgy kell megadni, hogy azután ezeken a jelentéseken műveleteket lehessen végezni, nevezetesen, a mondat struktúrájának megfelelően egyesíteni lehessen őket. Katzék abból indultak ki, hogy a jelentéseket tényezőkre, szemantikai jegyekre lehet bontani. Nincs tisztázva, hogy egy nyelv szókinésének leírásához hány ilyen jegyre van szükség, mindenesetre igen valószínű, hogy legalábbis százas nagyságrendű számról van szó. A jelentés tényezőkre bontása hasonló ahhoz az eljáráshoz, amellyel a fonológia-

ban találkozunk, csakhogy, szemben a szemantikai jegyek nagy számával, a fonológia tizenhat megkülönböztető jegye bármely nyelv összes hangjainak leírására elegendő. A fonológiai szabályok a megkülönböztető jegyek terminusaiban vannak megfogalmazva. A generatív grammatika fonológiai komponensében a hangokat mátrixokkal ábrázoljuk. A mátrix soraiban a megkülönböztető jegyek szerepelnek, egy hang oszlopában pedig azt jelezzük, hogy az illető hangra melyik megkülönböztető jegy jellemző és melyik nem.

Kiefer formalizálási kísérlete azon a feltevésen alapul, hogy a mátrix-módszer a szemantikai komponensben éppúgy alkalmazható az egységek ábrázolására, mint a fonológiai komponensben. A kivitelezésből azonban úgy látszik, hogy nem ez a helyzet. Először is, a normál mátrixok, amelyek a nyelvi egységeket minden szemantikai jegy vonatkozásában jellemzik, túlságosan nagyok lesznek, tárolásuk és kezelésük nehézkes. Ha nagyságukat csökkentjük, vagyis egy egység jellemzésekor csak a legszükségesebb jegyeket vesszük figyelembe, a tárolás egyszerűbbé válik, a szemantikai törvények alkalmazása előtt azonban minden releváns egység mátrixát mégiscsak normál-formára kell hozni, ami növeli a műveletek számát és nem csökkenti a műveletek elvégzésének kényelmetlenségét. Az, hogy a technikai apparátus nehezen kezelhető, természetesen nem döntő érv Kiefer kísérlete ellen. Döntő jelentőségű azonban az, hogy a mátrix-módszer alkalmazása nem célravezető, ha nem egymástól logikailag független tulajdonságokkal van dolgunk. A fonológiai megkülönböztető jegyek függetlenek egymástól. Ennek nem mond ellent az, hogy bizonyos megkülönböztető jegyek megléte maga után vonja bizonyos más jegyek meglétét, mert együtt-előfordulásuk ténykérdés, logikailag nem szükségszerű. A szemantikai jegyek — vagy legalábbis egyes csoportjaik — viszont logikai alá-, illetve fölrendeltségi viszonyban állnak egymással, elrendeződésük hierarchikus.⁷ Úgy látszik, hogy Kiefer munkájának minden fölösleges technikai bonyodalma (pl. a redukált mátrixok normál-formára hozása, majd a normál-formájú mátrix átalakítása olyan táblázattá, amely csak a szemantikai törvény szempontjából jelentős jegyeket tartalmazza stb.) abból származik, hogy nem tulajdonított kellő jelentőséget a fonológiai és a szemantikai jegyek

⁷Tekintsük pl. az „agglegény” szó meghatározásához szükséges szemantikai jegyek egy részét: test, élőlény, ember, himnemű...

elrendeződésében mutatkozó különbségeknek.

A következő ismertetésre kerülő cikk nem a generatív grammatika elméletének belső problémáival foglalkozik, hanem egy szélesebb összefüggésbe állítja ezt az elméletet. Telegdi Zsigmond tanulmánya (*Nominalizáció és történelem*) nyelvi struktúra és történelem viszonyának új felfogásához szolgáltat értékes adalékot. A nyelvtudomány fejlődésének két nagy szakaszát — a XIX. századi történeti nyelvészetet és a XX. századi strukturalizmust — fejlődés és állapot merev, metafizikus szétválasztása jellemzi, és az állítja szembe egymással, hogy egyik a fejlődés, másik az állapot leírását tekinti a nyelvtudomány kizárólagos feladatának. Telegdi Zsigmond már egy korábbi cikkében⁸ rámutatott, hogy a generatív grammatika alapján lehetőség nyílik e hamis szembeállítás megszüntetésére. Most egy transzformációs eljárásnak, a nominalizációnak a vizsgálatán keresztül mutatja be, hogyan kell a kettő egymásra vonatkoztatását értelmezni.

A nominalizáció olyan transzformációs eljárás, amely egy mondatot névszói szerkezetté alakít át. Például a *Láttam az orvos megérkezését* mondat főnévi csoportja, az *orvos megérkezése* nem elsődleges névszó, mint mondjuk *Péter*, hanem *Az orvos megérkezett* mondat átváltozott formája. A két szerkezet — mondat és transzformja — egyidejűleg létezik egy nyelvállapotban, de nem egyenrangú szerkezetek, egyrészt abban az értelemben nem, hogy a mondat elsődleges a transzformájához képest, az átváltozott szerkezet feltételezi a mondatot, másrészt, a mondat megáll önmagában, kijelentés, amely igaz vagy hamis lehet, a szerkezet ellenben nem önálló. A kettő, viszonyuk tartalmát tekintve, egy fejlődés két állomása: az átváltozás célja, hogy egy mondatot (*Az orvos megérkezett*) egy másik mondatba, illetve mondatfüggvénybe (*Láttam...*) lehessen beilleszteni, vagyis egy komplexebb forma létrehozása.

Ésszerűnek látszik az a feltételezés, hogy ez a viszony, amely egy nyelvállapoton belül tartalma szerint fejlődésként jelenik meg, tényleges történelmi fejlődés eredményeként áll elő. Feltételezésünk bizonyítását az teszi nehezzé, hogy a nyelvek történetének igen rövid szakaszát ismerjük, és erre a szakaszra többnyire már szokásossá váltak a nominalizációs eljárások, legalábbis azokban a nyelvekben, amelyekben ma is szokásosak. Szerencsére

nem mindig ez a helyzet. Telegdi Zsigmond kimutatja, hogy a nominalizáció egy fajtája, amely a török nyelvekben történetük legrégibb ismert szakasza óta általános, egy iráni nyelvben, a tadzsikban történeti fejlődés eredménye, amely részben török (özbek) hatásra ment végbe. Jogos tehát azt mondanunk, hogy a két szerkezet tartalmi viszonya kialakulásuk történetét reflektálja. Amit még ehhez hozzá kell fűzni, álljon itt Telegdi szavaival: „...egy nominalizációs eljárás történeti fejlődés eredménye. Ez a fejlődés azonban nem tisztára a múlté: a beszélő, amikor átváltoztat egy mondatot, hogy egy magasabb egészbe illessze, az egyes esetben tömören reprodukálja a történeti fejlődést, úgy, hogy annak általános eredményére támaszkodik. Az eljárás viszont eredménye a fejlődésnek, de több is annál. A beszélő emberek munkájából, tapogatózó igyekezetéből áll elő, de mintegy a hátuk mögött: tudatos szándékuktól függetlenül érvényesül a beszédükben, a szabályról csak akkor vesznek gyakorlatilag (vagyis azzal, hogy szabályként alkalmazzák) tudomást, amikor az már nyelvi érintkezéseket szabályozza. Ilyen értelemben azt mondhatjuk, hogy az eredmény egyben törvénye, és ezzel tartalma is, annak a fejlődésnek, amelyből létrejön.” (197. o.)

Zsilka Jánost ugyancsak diakrónia és szinkron rendszer viszonyának dialektikája foglalkoztatja *Nyelvi rendszer — „kernel”* című tanulmányában, ő azonban nem kapcsolódik a generatív grammatika elméletéhez, sajátos, önálló koncepciót dolgozott ki. Fontos és tanulságos lenne elképzelését egybevetni Chomskyéval — részben azért is, hogy struktúra és történelem viszonyáról alkotott felfogását összehasonlíthassuk Telegdi Zsigmondéval —, de ehhez arra lenne szükség, hogy egzaktabb formára hozzuk, megkíséreljük formálisan értelmezni helyenként metaforikus vagy más szempontból nehezen értelmezhető kifejtését. (Nehéz pontos nyelvészeti értelmet tulajdonítani az olyan gyakori fordulatoknak, mint pl. hogy „a sorok kölcsönösen feltételezik egymást”, vagy hogy „bizonyos összefüggések egymáshoz képest vannak érvényben”, mert jöllehet Zsilka nyilakkal ábrázolja ezeket a kapcsolatokat, a nyilak „értelmét” nem definiálja.) A formalizálás azonban túlmegy egy recenzió feladatkörén. Annyi világos, hogy Zsilka koncepciója kevesebből ad számot, mint a generatív grammatika, amely szemantikai és fonológiai komponens is tartalmaz, míg Zsilkanál egyelőre csak szintaxisról van szó, és nem lehet látni, van-e arra egyáltalán mód, hogy ezt a szintaxist szervesen kiegészítse szemanti-

⁸Telegdi Zsigmond: *A nyelvtudomány meg hasonlításáról. Általános Nyelvészeti Tanulmányok I.* Akadémiai Kiadó, 1963.

kával és fonológiával. Valószínűnek látszik továbbá, hogy magában a szintaxisban is nehézségeket okoznak olyan problémák, amelyeket a generatív grammatika megold, pl. a szerkezeti homonímia megmagyarázása, mert Zsilka rendszerében semmit sem lehet megfeleltetni annak a különbségnek, amely a generatív grammatikában egy mondat mélystruktúrája és felszíni struktúrája között van, és amely e problémák megoldásának az alapja.

Fónagy Iván tanulmánya (*A beszéd kettős kódolása*) olyan tényre hívja fel a figyelmünket a több évezredes physeithesei vita kapcsán, amely a kompetencia elméletének szempontjából irrelevánsnak látszik, de annál szükségesebb a performancia jelenségeinek megértéséhez. A physeivagy thesei-elv alternatívája — vagyis hogy a nyelvi jel természetes kapcsolatban van-e azzal, amit jelöl, vagy pedig hogy e kapcsolat önkényes-e — hamis alternatíva, a verbális érintkezés ugyanis két egyidejűleg érvényes, de eltérő jellegű kódon alapul: egy archaikusabb kódon, amelynek lényege a jel és jelenség közötti szimptomatikus kapcsolat, és egy fejlettebb önkényes kódon, amely nélkülözi az ilyen kapcsolatot. A nyelv prozodikus jelei (beszédtempó, hanglejtés, hangsúly) a physeivelven alapulnak, a szókincs egészére ellenben a thesei-elv érvényesülése jellemző, de az önkényes kód mögött fellelhető, statisztikai módszerekkel kimutatható az archaikus kód jelenléte is. A két kód elkülönítése a közlésben, valamint használatuk arányának vizsgálata kiindulópontul szolgálhat a közlés funkcióinak vizsgálatakor (pl. a költői nyelv esetében). Úgy látszik továbbá — Werner és Kaplan kutatásai alapján⁹ —, hogy a nyelvvelsajátítás tényleges pszichikai mechanizmusainak megértéséhez szükséges a két kód elkülönítése.

A hátralevő tanulmányok egy része — Károly Sándoré, H. Molnár Ilonáé és Dezső Lászlóé — elsősorban a feldolgozott nyelvi anyag gazdagsága vagy különlegessége miatt érdekes. (Dezső László XVI—XVII. századi kárpátaljai ukrán nyelvemlékek lexikológiai elemzésével foglalkozik.) Ezek ismertetése a filozófus számára nem járna különösebb haszonnal, ezért eltekintek tőle. Hell György *Szemantika a gépi fordításban* című tanulmánya a gépi fordítás átmeneti megtorpanásáról tudósít, és arról, hogy ez összefügg a formális szemantika fejletlenségével. Bemutat néhány kísérletet is, amelyek e

nehézség leküzdését célozzák, de egyelőre nem vezettek különösebb sikerre.

Végül két cikkről kell még szót ejtenünk. Balázs Jánost *Jel és jelölési érték* című dolgozatában tulajdonképpen két probléma foglalkoztatja. Az egyik a nyelv genezisének funkcionális magyarázata, a másik annak a szakadéknak az áthidalása, amely F. de Saussure tanításában nyelv és beszéd között van. Akár az egyik, akár a másik probléma megoldása nagy haszonnal járt volna a nyelvtudomány számára. Balázs János egy saussure-i fogalom, a jelölési érték átértelmezésének segítségével összekapcsolja a kettőt. Ez azonban márcsak e kulcsfogalom értelmezése folytán sem vezethet eredményre, amit könnyű belátni, ha e kérdést közelebbről megvizsgáljuk. (Ez egyúttal fölment bennünket a tanulmány további részleteinek vizsgálata alól.)

Saussure, amikor a jelölési érték és a jelentés különbségét magyarázza, a következő példával él: a francia *mouton* és az angol *sheep* szó jelentése azonos (*juh*). Nem azonos azonban értékük, mert az angolban a *sheep* mellett szemben áll a *mutton* (*vágott juh*), míg a franciában nincs ilyen oppozíció. Egy másik példája Saussure-nak, hogy a francia és a szanszkrit többes szám jelentése azonos, de nem azonos az értékük, mert míg a francia többes szám csak az egyes számmal áll oppozícióban, a szanszkrit többes az egyes számmal és a duálissal is. Mint látjuk, Saussure-nél egy jel értéke egy másik jelhez (illetve a jelrendszerhez) való viszonyából adódik. Balázs János szerint viszont „Nyilvánvaló... hogy a nyelvi jelek jelölési értékét csak úgy tudjuk megállapítani, ha azt nézzük: a valóság mely mozzanataira lehet őket vonatkoztatni... Visszatérve Saussure példáira, azt mondhatjuk, hogy mind az angol *sheep*, mind pedig a francia *mouton* szó mint nyelvi jel egy adott időpontban *elvileg* megszámlálhatónak tekinthető *designatum*-ra (*od-ra*) (objectum designatum — P. M.) vonatkozhat. Ezek jelölési értéke azonban azért nem egyenlő, mert egy meghatározott időpontban több olyan *designatum* (*od*) van, amelyre a *mouton* szó utalhat, mint amennyire az angol *sheep* szó. Az előbbi ugyanis nemcsak a juhok genusába tartozó egyedeket jelölheti, hanem valamely levágott juh húsnak egy-egy darabját is, az utóbbi viszont csak a juhegyedekre vonatkozhat. Így tehát a francia szó jelölési értéke nagyobb, mivel számszerűleg több *od-ra* utalhat.” (23—24. o.) Balázs szerint a jelek a nyelvben potenciálisan rendelkeznek jelölési értékükkel, a beszédben aktualizálódnak, ami a nyelvben potencia, így a jelölési

⁹ H. Werner — B. Kaplan: *Symbol Formation*. New York, 1963.

érték is. A fent jellemzett potenciális jelölési érték aktualizációját csak egy módon lehet elképzelni: meg kell számolni, hogy hány juh van. Ezt a körülményes munkát a továbbiakban Balázs János a mutatószókra ruházta. Illetve, akkor lett volna következetes, ha ezt a munkát ruházta volna a mutatószókra, amikor a nyelv genezisében azok funkciójául a jelölési érték aktualizációját jelölte meg. Nem lehet csodálkozni azon, hogy ezt végül is nem tette, de így felhasználatlan maradt a jelölési érték újraértelmezett fogalma, következésképp nem sikerülhetett általa sem összekapcsolni, sem külön-külön megoldani az említett két problémát.

Temesi Mihály cikke (*A nyelvi jel hagyományos fogalmának kialakulásáról*) két nagyobb részből áll. Az első részt a jel-fogalom történeti tárgyalására, a másodikat a fogalom szisztematikus vizsgálatára szánja. A történeti tárgyalás azonban történetitlen, mert nem más, mint a jelre vonatkozó nézetek többé-kevésbé összefüggéstelen halmaza. A nyelvfilozófiában és a nyelvtudomány történetében járatlan olvasó nem érti, hogy miért nem

volt jó X-nek az a jelfogalom, amely Y-t kielégítette. Hogy megértse, ahhoz arra lett volna szüksége, hogy a kérdést szélesebb összefüggésbe illessze Temesi, a szerzők nézeteinek rendszerébe, a fogalom változását pedig e rendszerek problematikájának változásával magyarázza. Hogy ezt elérje, vagy nagyobb terjedelmre lett volna szüksége, vagy rövidebb korszak tárgyalására kellett volna szorítkoznia, de bármelyiket választotta volna, értékesebb eredményre jut. A szisztematikus kifejtéssel kapcsolatban egy megjegyzés látszik szükségesnek: a szerző, amikor a nyelvi jel funkcióit vizsgálja, elválasztja a gondolat kifejezést a közléstől. Kivánatos, de legalábbis megengedhető — még ha esetenként idealizációnak bizonyul is —, hogy ezt a kettőt egynek tekintsük.

A kötet recenzió-rovatában ismertetett könyvek mind újak és érdekesek. Filozófiai szempontból is ki kell emelnünk Telegdi Zsigmond elmélyült elemző ismertetését Márkus György Wittgenstein tanulmányáról.

Pap Mária

Földesi Tamás: A marxista filozófia bizonyításelméletének alapjai¹

A marxista filozófia mint következetesen tudományos világnézet nem lehet meg bizonyításelmélet nélkül, hiszen a bizonyítottság a tudományosság egyik szükséges kritériuma. Ugyanakkor a filozófia — tételeinek nagyfokú általánossága és fogalmainak többszörösen absztrakt jellege miatt — sajátos bizonyításelméletet kíván meg, és nem veheti át mechanikusan a szaktudományok bizonyításelméleteit. Földesi a marxista filozófusok közül elsőnek vállalkozott arra, hogy a marxista filozófia bizonyításelméletét rendszeresen kifejtse. Vállalkozását mind elméleti, mind gyakorlati szempontból igen jelentősnek kell tekinteni. A marxista filozófia bizonyításelméletének kidolgozása ugyanis lehetővé teszi, hogy túllépjünk azon a „dogmatikus szendergésen”, amely egyes marxista filozófusokat még mindig jellemez. Azokat, akik úgy gondolják, hogy a marxista érvelés „rejtett” gyengéinek feltárásával ellenségeink kezére játszanánk, akik szerint a marxizmus tételeinek belső kritikája rontaná meggyőző erejüket. Földesi munkája ezekkel a vulgáris, hamis „szem-

pontokkal” száll szembe, ezeknek a primitív elképzeléseknek a cáfolata.

A könyv első fejezete, a tudományos kutatás azon módszertani elvéből kiindulva, hogy valamely elmélet korszerű kifejtése nem lehetséges történetének kritikai feldolgozása nélkül, áttekinti a filozófiai bizonyítás elméletének történetét. A kötetnek mintegy harmadát kitevő elmélet-történeti fejtegetés a tárgyalt anyag gazdagságánál és az elemzések igényességénél fogva önálló tanulmányként is megállná a helyét, és a szerző igen kiterjedt filozófia-történeti érdeklődéséről és ismeretanyagáról tanúskodik. Hiányosságaként legfeljebb azt említhetjük meg, hogy nem használta fel kellően a legutóbbi évtized idevágó polgári filozófiai irodalmát, illetőleg nem kellően súlyozta a tárgyalásra érdemes anyagot. Így a neopozitívizmus meglehetősen ellentmondásos bizonyítás-elméleti koncepciójának felvázolásánál megrekedt az irányzat ún. klasszikus képviselői (Schlick, Reichenbach, Carnap-Popper) nézeteinek kritikai ismertetésénél, és nem vette figyelembe az irányzatban belül a legutóbbi években lezajlott változásokat. Gyakran megfigyelhető, hogy a neopozitívizmus neves képviselőinek egyelőre még kevésbé neves tanítványai már

¹ Kossuth, 1967. 554.

nem mindenben osztják mestereik nézeteit, és a tudományelmélet kérdéseit sokkal realisztikusabban, a szaktudományok tényleges problémáiból kiindulva közelítik meg (M. Bunge, G. H. Wright, P. Feyerabend, A. Grünbaum, W. S. Sellars stb.). Úgy gondolom, feltétlenül értékelnie kellett volna a szerzőnek az utóbbi évtizedben lezajlott tudományelméleti konferenciákat is, elsősorban az 1961-es varsói nemzetközi tudománymetodológiai kongresszust, mely — a marxista és az idealista tudományelméleti koncepció összecsapás jegyében — jó keresztmetszetet adott a problémakör mai állásáról.

A második fejezet — *A bizonyításelmélet általános kérdései* — mindenekelőtt a bizonyítás helyét tisztázza a jelenségek sorában. Kimutatja, hogy a bizonyítás, lényegét tekintve, gondolati művelet, amely érvek alapján meghatározza valamely hipotézis igazságértékét. A bizonyítás két alapvető típusát különbözteti meg: a gyakorlati és a logikai bizonyítást. Elutasítja a kettő különbségét abszolutizáló felfogásokat és az egységük mellett foglal állást. Szerinte a bizonyításelmélet — egyrészt, mivel a bizonyítás sajátos gondolati művelet, és így a széles értelemben vett megismerési folyamat része, másrészt a marxista filozófia e területének viszonylagos fejletlensége miatt — az ismeretelmélet tárgykörébe tartozik, bár utal arra, hogy tekinthetnénk a metodológia részének is. Úgy gondoljuk, hogy gyakorlati szempontból, „rövid távon”, a szerző véleménye elfogadható, mint a filozófiai kutatás hosszabb távú, stratégiai elvét azonban túlzottan sommásnak tartjuk. A filozófiai diszciplínák közül napjainkban talán az ismeretelmélet fejlődik a legintenzívebben, és egyre inkább résztudományágak (általános ismeretelmélet, szemantika, pragmatika, metodológia stb.) rendszereként fogható fel. Ez a marxista ismeretelmélet fejlődésében is kezdi éreztetni hatását. Megjelentek az első marxista igényű szemantikai, pragmatikai, metodológiai stb. művek. Ha el is fogadnánk a szerzőnek azt az álláspontját, hogy a bizonyításelmélet része az ismeretelméletnek, akkor is tisztázni kellene, külön tudományág-e az ismeretelméleten belül, vagy pedig az említett diszciplínák valamelyikébe kellene-e besorolni.

Nagyon figyelemre méltó fejtegetéseket olvashatunk a továbbiakban a bizonyítás és a valóság, a bizonyítás és a feltárás, a bizonyítás és az igazság viszonyáról. Földesi helyesen emeli ki, hogy végső fokon minden bizonyítás az objektív valóságra vonatkozó ítéletek bizonyítására megy vissza. Adós marad azonban az empirikus

adatok értékelésénél felmerülő ismeretelméleti (pl. a mérési adatok bizonytalanságából adódó bizonyításelméleti) nehézségek analizálásával. Minthogy a filozófiai tételek végső fokon a szaktudományos tételeken alapulnak, így e problémák mellőzése gyengíti későbbi fejtegetéseinek hatékonyságát. A bizonyítás és a feltárás kapcsolatát a szerző alapvetően helyesen fejti ki, hangsúlyozva szoros összefüggéseiket és viszonylagos különállásukat. Egységüket alapvetően abban látja, hogy mindkettő a valóság megismerésének része, nagyjában ugyanazon úton halad, gyakran időben is szimultán zajlik le. Különbségüket döntően a haladásuk irányában (a feltárás az ismeretlentől halad az ismerthez, a bizonyítás a már ismert eredményből indul ki, és azt kutatja, megfelel-e az eredmény a valóságnak), a feltárás újat produkáló jellegében, a két folyamat esetleges időbeni eltolódásában látja. Úgy gondoljuk azonban, hogy a szerző helyenként túlhangsúlyozza a feltárás és a bizonyítás egységét.

„A neopozitivizmus — írja Földesi — helytelenül, egyoldalúan értékeli a feltárás folyamatát, amikor csak pszichikai folyamatnak minősíti. A feltárásnak vannak pszichológiai törvényei, de nagy szerepe van a logikai eljárásoknak is, amelyek nélkül a dolgok lényege nem ismerhető meg. Nem véletlen, hogy a bizonyítás során alkalmazott logikai eszközöknek túlnyomó többsége a feltárás logikájából származik (pl. indukción, dedukción, analízis stb.) ...” (204. o.) A neopozitivisták egyoldalú pszichologizáló koncepcióját nem szabad elfogadni, de nem tekinthető kielégítőnek a vele szembeállított felfogás sem. Bacon nyomán az indukciót sokan a felfedezés eszközének tekintik, mert tágitja az ismeretek körét. Valójában azonban az indukción már megalkotott kijelentések (premisszák és konklúzió) olyan kapcsolata, ahol a premisszák nem tartalmazzák a konklúziót, hanem éppen ellenkezőleg, a konklúzió tartalmazza a premisszákat. Szó sincs arról, hogy az indukción vezetne a felfedezéshez. Az indukción éppúgy post festa gondolati művelet, mint a dedukción, amelynek premisszáit tartalmazzák a konklúziót. Az indukción és a dedukción a felállított hipotézisek bizonyításának igen hasznos, sőt nélkülözhetetlen segédeszköze, de legfeljebb pszichológiailag nyújt újat, (meglepőt). A feltárás logikájáról nem beszélhetünk, mert nem sikerült olyan logikai formalizmust találni, amely az alkotó tevékenység modelljéül szolgálhatna. Ebből egyáltalán nem következik, hogy a feltárás gondolatilag nem volna végső fokon rekonstruálható folyamat, de ez nem a

logika, hanem egy sajátos módszertani diszciplína, a heurisztika tárgya. Földesi logikai eljárásnak tekinti az analízist is. Ennek kétségtelenül igen nagy szerepe van a feltárás folyamatában, de véleményünk szerint nem tekinthető logikai eljárásnak a szó korszerű értelmében.

A bizonyítás és az igazság viszonyának kifejtésénél a szerző, véleményünk szerint teljesen helyesen, megkülönbözteti az igazságot és a bizonyítottságot, kiemelve ugyanakkor, hogy az igazság alapvető a bizonyítottsághoz képest. Ez a függőség azonban, véleményünk szerint, a bizonyítás folyamán rejtett, hiszen a bizonyítandó tétel igazságértékét nem ismerjük. Ismerhetjük viszont a tétel belső ellentmondásmentességét, a már megszerzett tudással való összeegyeztethetőségét, továbbá a belőle logikai úton levezetett következmények (előrelátások) igazságértékét. Ennek alapján meghatározhatjuk bizonyítottsági fokát, s amennyiben ez maximális értékű, akkor relatíve igaznak tekinthetjük. Az igazság és a bizonyítottság viszonyát tehát így formulázhatjuk: ami igaz, az bizonyítható, s ami maximális fokban bizonyított, arról elmondhatjuk, hogy igaz.

Az igazság és a bizonyítottság viszonyának tárgyalása árnyaltabbá válnék, ha a szerző már itt megkülönböztetné a tényigazságot (a szintetikus kijelentések igazságát) és a formális igazságot (az analitikus kijelentések igazságát). Itteni fejtegetéseiben azonban a tény-igazságot (a valóságnak való megfelelést) hallgatólagosan azonosítja az igazsággal általában.

A könyv általános bizonyításelméleti fejtegetéseivel kapcsolatban nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy segítségükkel a szerző kifejezetten a marxista filozófia bizonyításelméletét kívánja megalapozni, és nem tűzi ki céljául az általános bizonyításelmélet alapkérdéseinek rendszeres és részletekbe menő kifejtését. Mindaz, amit a bizonyítással kapcsolatban általában elmond, közvetlenül vagy közvetve a marxista filozófia bizonyításelméletének megalapozását készíti elő.

A munka második része (III–V. fejezete) teljes egészében a marxista filozófia tételeinek bizonyításánál felhasználható eljárások elemzésével foglalkozik. Először az induktív érvelést teszi vizsgálat tárgyává. Igen széleskörűen igazolja ezen eljárás alkalmazásának tényét a marxista filozófia tételeinek igazolásánál. Ezután áttér az induktív jogosságának vizsgálatára. Teljesen egyetértünk a szerzővel abban, hogy őszintén és kendőzetlenül feltárja: az induktív jogosságának problémája nem tekinthető megnyugtatóan megoldottnak. Hiányosságnak kell azonban tekintenünk,

hogy nem vizsgálja meg, egyáltalán valószínűségi probléma-e ez, nem pedig csak állapítási probléma-e, mivel esetleg rejtett belső ellentmondást tartalmaz. Tekintettel arra, hogy ezzel kapcsolatban igen sok megoldási kísérlettel találkozunk már, de valamennyiről sorra kiderült, hogy nem tekinthető kielégítőnek, joggal merülhet fel kétely a probléma realitását illetően. A szerző az induktív jogosságának kérdését hallgatólagosan valószínűségi problémának tekintti, de nem vizsgálja meg szisztematikusan az egyáltalán számbajöhető megoldásokat. A felsorolások induktív jogosságának vizsgálatánál egyedül a Reichenbach-féle koncepciót ismertet, kimutatva róla, hogy merőben mennyiségi szemlélete miatt nem tud megbízható kritériumot megadni a jogosság biztosításához. Pólya logikai koncepciójának ismertetésénél nem emeli ki, hogy itt alapjában véve nem az induktív jogosságának kérdéséről, hanem csupán az ún. plauzibilis következtetési eljárások megformulázásáról van szó.

A továbbiakban a mennyiségi és a minőségi tényezőknek az induktív bizonyításban betöltött szerepéről esik szó. A szerző elismeri s példákkal széleskörűen illusztrálja, hogy a mennyiségi tényezőknek szerepük van az induktív következtetésben, de ez a szerep alárendelt a minőségi tényezőkkel szemben, mert a kedvező esetek igazoló ereje az utóbbiak lényegi mivoltával függ össze. Véleményünk szerint a lényegesség kikötése itt nagyjában azt jelenti, hogy az igazoló esetnek adott vonatkozásban jelentősnek (relevánsnak) kell lennie. Ez azonban még csak szükséges feltételnek tekinthető. Ezen túlmenően legalább ennyire fontos az igazoló esetek egymástól való függetlensége is. Ha ez fennáll, akkor az igazoló esetek a valóság viszonylag széles területét reprezentálják, és ezáltal megnövelik az általánosítás érvényességének esélyét.

Rendkívül érdekes és újszerű fejtegetésekkel találkozunk az induktív korlátainak vizsgálatánál. A szerző nagyon helyesen mutat rá, hogy nem lehet az induktiót egyértelműen fejlődésellenességgel vádolni, és a fejlődés gondolatát kizárólag a dedukcióhoz kötni. Ez teljesen nyilvánvaló, ha meggondoljuk, hogy a logikai levezethetőség a logikai tartalmazással függ össze, ugyanakkor a genetikai értelemben vett „levezetés” („leszármaztatás”) minőségi-
leg újnak, magasabbrendűnek a megjelenésével járhat. Ugyanakkor igaz, hogy nem lehet az induktiót sem egyedül üdvöztető eljárásnak tekinteni: a dedukció teszi lehetővé, hogy induktív általánosításainkat egészzé ötvözzük és ezzel megteremtjük az indukciónak mintegy a há-

lóját, amely összehasonlíthatatlanul erősebb, mint a háló egyes szálai. Ennek széleskörű, illusztratív anyagon való megmutatásával zárul a könyv harmadik fejezete.

A szerző a továbbiakban igen széles körűen vizsgálja a deduktív következtetési eljárások és az axiomatikus-deduktív módszer alkalmazásának lehetőségét a filozófia területén. Leszögezi: a filozófiai törvényeknek a szaktudományos kutatásban nemcsak heurisztikus funkciója van, hanem a tételek bizonyításánál is szerepet játszanak. Úgy gondoljuk, hogy ezt a számos marxista filozófus által is vitatott megállapítást nemcsak elméletileg, hanem konkrétan, mégpedig a legjelentősebb tudományos tételek vonatkozásában is igazolni kellett volna. A szerző egyetlen alárendelt példát említ: „új betegség vagy fizikai jelenség felfedezése alkalmával fontos szerepe van annak, hogy a kutatók abból indulnak-e ki, hogy az adott jelenségek determináltak, vannak-e feltárható törvényszerűségeik, ami azon a meggyőződésen alapszik, hogy a jelenségek általános determináltságának egyetemes törvénye bizonyossá teszi, hogy az újabb jelenségek is determináltak”. (340—341. o.) Egyetértünk a szerzővel abban, hogy valamely filozófiai tétel nem tölthet be heurisztikus funkciót ontológiai érvényesség nélkül. De a példából nem világos, hogy a determinizmus elve hogyan funkcionál mint bizonyítási eszköz.

Véleményünk szerint a filozófiai tételek bizonyításelméleti funkcióját a következőképpen lehetne felvázolni. a) Bennük a sok ezeréves emberi ismeretek legáltalánosabb vonásai összegeződnek, és így megjelenik a megismerés továbbhaladásának lehetséges útjait, s kizárják a korábban már megjárt tévutakat. b) Olyan előfeltevéseket mondanak ki, amelyeket — legalábbis hallgatólagosan — minden szaktudós elfogad. Tegyük fel, hogy a következő tételt akarjuk bizonyítani: „A gázok molekulái kétatomosak.” E tételt általában spektroszkópiai alapon igazolják: a kétatomos gázmolekula feltételezett struktúrája alapján megjósolják a várható szinképet. Ha a jóslás beválik, és pedig számos jelentősen eltérő gáz esetében, akkor a feltételezés jól igazoltnak tekinthető. Az ilyen jól igazolt hipotéziseket tudományos törvényeknek nevezzük. E törvények igazolásánál azonban figyelembe kell vennünk többek között a következőket. 1. A tudományos törvények nem logikai, hanem tényleges (relatív) igazságok, és feltételezik a nekik megfelelően természeti jelenségek objektív fennállását. 2. A tényigazságokhoz kell valami „külső” (megis-

merendő jelenség), amellyel a „belső” (a róla alkotott kijelentés) megegyezik. 3. Ahhoz, hogy vizsgálódásunk tudományos legyen, határt kell húznunk a megismerendő objektum és a megismerő szubjektum között. 4. Ha a világ nem léteznék a megismerő szubjektumtól függetlenül, nem kellene megfigyelni és rajta kísérleteket végrehajtani. 5. A jövő bizonyos alapvető vonásokban hasonlít a múlthoz. 6. A jövő bizonyos határig előrelátható a múlt ismeretében. Az 1—4. a materializmus elvéből, az 5. és a 6. a determinizmus elvéből következik.

Az ún. nomologikus hipotézisek (lehetséges tudományos törvények) igazolásánál ontológiai hipotézisek is szerepet játszanak, amennyiben elősegítik tudományos előrelátások levezetését. Valamely előrelátás igazolása azonban nem a nomologikus hipotézist, hanem a nomologikus hipotézis és a felhasznált ontológiai hipotézisek konjunkcióját támasztja alá. Mint-hogy az ontológiai hipotézisek az idők folyamán az állandó használat következtében szinte teljesen magától értetődökké lettek, igazságértéküket eleve maximálisnak vesszük, és így az előrelátás igazolásából adódó bizonyító erőt teljesen a nomologikus hipotézisre származtatjuk át.

A szerző nagyon helyesen emeli ki a matematikai logika elvi alkalmazhatóságát a filozófiai bizonyításokban, és megkülönbözteti ettől a filozófia axiomatikus felépíthetőségét, amely — ha szigorú (matematikai) értelemben vesszük — szerinte a filozófia fejlettségének jelenlegi szintjén nem lehetséges. Ugyanakkor viszont az axiomatikus felépítés egy gyengébb, „analógias” változatát, ha nem is a filozófia egészére, de esetleg egyes részterületeire alkalmazhatónak tartja. Ez többek közt a következőkből nyilvánvaló: vannak a marxista filozófiának axiómaszerű tételei (pl. az anyag elsődlegessége, a dialektikus ellentmondás törvénye); egyes törvényei levezethetők más törvényekből; lehetséges a marxista filozófia kategóriáinak és törvényeinek rendszere. Teljes egészében egyet lehet érteni a szerzőnek azzal az intenciójával, hogy növelni kell a filozófiai érvelésben a deduktív faktor részarányát, s ezzel együtt fokozni filozófiai egzaktitási szintjét. Véleményünk szerint a filozófia axiomatizálhatóságának kérdését azonban nemcsak a matematikai axiomatika, hanem az egyes szaktudományok axiomatikus felépítése vonatkozásában is célszerű lett volna megvizsgálni. Ezt a vizsgálódást többek közt az indokolja, hogy a filozófia, hasonlóan a fizikához, a kémiahoz vagy a biológiához, nem formális, hanem tény-

tudomány. Régebben csak a mechanika és a fizika területén alkalmazták az axiomatikus módszert, újabban viszont a kémia és a biológia területén is kísérletet tettek erre. Nyilvánvaló, hogy e területeken nem képzelhető el teljes és szigorú axiomatizáltság. Ha ez így volna, akkor az egyes axiomatizált elméletek teljesen zárt rendszert alkotnának, és azt mondhatnánk, hogy „tartalmazzák önmagukat”. Valójában azonban a ténytudomány nyílt rendszert alkot, éppúgy, mint a valóság általa leírt területe is, amelyen belül legfeljebb egy olyan „mag” különíthető el, amely bizonyos közelítéssel zártnak tekinthető, és a róla alkotott ismeretek axiomatikusan felépíthetők. Következésképpen a tény-tudományokban legfeljebb kvázi-axiomatikus rendszerről beszélhetünk. A teljesen axiomatizált rendszer axiómákból, definíciókból és teoreémákból áll. A kvázi-axiomatikus rendszer a fentiek kivül még bizonyos kiegészítő premisszákat (speciális hipotéziseket, adatokat stb.) is tartalmaz. Ha egyáltalán beszélhetünk a filozófia valamely diszciplínájának jövődó axiomatikus rendszeréről, akkor bizonyára csak e „kvázi”-jelleggel, esetleg még gyengébb értelemben.

A szerző viszonylag röviden foglalkozik a marxista filozófia ellentmondásmentességének (tételei kompatibilitásának) kérdésével, érintve a logikai (formális) és a dialektikus ellentmondás viszonyának sokat vitatott problémáját is. Elutasítja azok felfogását, akik az ellentmondásmentesség elvének érvényét a marxista filozófia esetében kétségbe vonják. A belső ellentmondásmentesség elemi követelménye annak, hogy valamely nézetet egyáltalán tudományosnak minősíthessünk. Akik fel akarják függeszteni ezen elv érvényét a marxista filozófia esetében a dialektikus ellentmondások megengedése címén, úgy tűnik, teljesen negligálják a modern logika és a tudományelmélet eredményeit. Ismeretes, hogy a többértékű logikában (pl. Lukasziewicz háromértékű kijelentéskalkulusában az $\wedge$ a kifejezés nem azonosan igaz, azaz a kalkulus tárgynyelvében van „kibúvó” a logikai nem-ellentmondás elve alól, de nem így a kalkulus metanyelvében, ahol szigorúan a kétértékű logika érvényes, és így fennáll a nem-ellentmondás törvénye is. L. S. Rogowski *A változás és a mozgás ellentmondásosságára vonatkozó hegei koncepció logikai értelme* c. cikkében (MFSz 1967/2. sz. 274–307. o.) kimutatta, hogy tulajdonképpen a hegei logikai koncepciónál is hasonló helyzet adódik. A dialektikus ellentmondás mint a kétér-

tékű logika tárgynyelvi nem-ellentmondás elvének általánosítása jelenik meg, de az így felépített ún. direkcionális logika metanyelvében nem engedhető meg logikai ellentmondás. Ez lefordítva a marxista filozófiára: tekintsük a marxista dialektikát egy ilyen absztrakt direkcionális kalkulus ontológiai interpretációjának, a dialektikus ellentmondást pedig e kalkulus valamely axiómája vagy tétele ontológiai interpretációjának. E kalkulus metanyelvében azonban érintetlenül megmarad a kétértékű logika és vele együtt az ellentmondásmentesség elve. A kérdést egyes marxista logikusok (pl. Fogarasi, Klaus) úgy próbálták megoldani, hogy a dialektikus ellentmondás különböző vonatkozásban áll fenn, és így nem sérti a formális logika kifejezetten azonos vonatkozásban fennálló nem-ellentmondás elvét. Véleményünk szerint mindkét esetben azonos vonatkozásról van szó, csak más nyelvi szintről, az első esetben tárgynyelvi, a másodikban metanyelvi szintről.

A dedukció problémájával szorosan összefügg az egyes tudományok belső rendszerének kérdése. Egyesek ennek lehetőségét és szükségességét a marxista filozófia esetében kétségbe vonják. A szerző erőteljesen visszautasítja ezeket a véleményeket, ugyanakkor kiemeli, hogy a marxista filozófia törvényeinek és kategóriáinak rendszere számos kívánnivalót hagy maga után. Hangsúlyozza az induktív és deduktív bizonyítás nagyfokú összefonódottságát a filozófiai érvelésben és az indukciónak a dedukcióval szembeni elsődleges jellegét.

A könyv ötödik fejezete az érvekkel foglalkozik. Tényekre és elméleti érvekre osztja őket. A tények minden esetben a valóságról mondanak valamit, függetlenül attól, hogy a valóság az emberi cselekedetekben (gyakorlati tények) vagy más tárgyi jelenségekben (nem-gyakorlati tények) nyilvánulnak-e meg. Nem becsüli le a nem-gyakorlati tények szerepét, de jelentősen nagyobb bizonyító erőt tulajdonít a gyakorlati érveknek – az elméleti bizonyítás érvei is végső fokon tényeken, főleg az eredményes emberi gyakorlaton alapulnak. Földesi e megállapítások alapján behatóan vizsgálja az érvek szerepét és jelentőségét általában és a filozófiai bizonyításokban különösen, polemizálva a neotomizmus és a neopozitívizmus számos idevágó megállapításával. A könyv rövid összefoglalóval zárul.

Földesi könyve olyan témával foglalkozik, amely a filozófia iránt érdeklődők minden rétegét érinti. A felvetett elméleti problémák megoldásával kapcsolatos javaslatok igen jelentősek a marxista fi-

lozofia továbbfejlődése szempontjából, és elsősorban a marxista filozófiát tudományos szinten művelők érdeklődésére tartanak számot. Ugyanakkor a marxista filozófia népszerűsítésével (oktatásával) foglalkozók is sokat meríthetnek a könyvből

érvelésük meggyőző erejének fokozásához. A könyv olvasmányos, viszonylag könnyed stílusánál fogva alkalmas arra, hogy azok is eredményesen forgassák, akik a marxista filozófiát még csak tanulják, vagy csupán érdeklődnek iránta.

Hársing László

Nyirő Lajos: Irodalomelmélet — korszerű művészet¹

Nyirő Lajos most megjelent tanulmánykötete része a Magvető könyvkiadó immár többéves sorozatának, amely a mai irodalomkritika egy-egy képviselőjének írásait tartalmazza, s amely — címéhez híven (*Elvek és utak*) — a mai gondolkodás különböző lehetséges útjait igyekszik felvázolni. A kötetek célja a megújuló marxista irodalomtudomány kérdéseinek vizsgálata.

A probléma az, hogy bizonyos kérdések újbóli felvetése magában foglalja-e az új megoldásokat, az átértékelés folyamata indokolt-e, az új elnevezések mögött új-e a tartalom.

Nyirő Lajos műve is a problematikus kísérletekhez tartozik. A kötet borítója szerint a szerző: „... régebbi és újabb tanulmányait az irodalomelméleti gondolkozás korszerűsítésének igénye, a korábbi merev fogalmak dialektikusabb értelmezése jellemzi”. Az elkövetkezendőkben éppen ezt a megállapítást kérdőjeleznénk meg. Vajon valóban egy dialektikus fogalom-értelmezés folyamatának vagyunk tanúi Nyirő könyvének olvasásakor?

Művében a szerző hagyomány és újítás kapcsolatait keresi a művészetben, s eközben vall a „hagyományos” marxista irodalomelmülethez való saját kritikai attitűdjéről. Könyve cikkgyűjtemény, melynek az irodalomelmélet, az összehasonlító irodalomtörténet, valamint a realizmus kérdéskomplexuma alkotja fő fejezeteit. Ehelyütt könyvének azon részeit emeljük ki csupán, ahol a szerző a saját nézeteit fejt ki — ti. jelen munka beletartozik a mai magyar irodalomkritika azon irányzatába, mely a dogmatikus irodalomszemléletre utalva a marxista irodalomelmélet reformját követeli, mondván, az eddigi irodalomelméleti kategóriák szűknek bizonyultak, szükségessé vált rugalmassá tételük: „... irodalomtudományunk fogalmi téra meglehetősen szegényes, gyakran a még meglevő terminusok jelenléte is homályos, bizonytalan, több értelmű, és ez lehetőséget ad az

önkényes ítélkezéseknek, megnehezíti a irodalom alapvető kérdéseinek tudományos megközelítést”. (5. o.) Nyirő olyan kategóriákat sorol ide, mint a realizmus, népiség, tipikus, formalizmus, modernizmus, avantgarde. Ezek a fogalmak a szerző szerint egyfelől fétisekké váltak, másfelől viszonylagosak is, mivel jelentésük homályos. Polémiaja harmadik ütközési pontja az esztétika és irodalomelmélet, illetve társadalmi felépítmény és művészet hierarchiája. Szemére veti az eddigi marxista irodalomelmületnek, hogy a művészet specifikumát összetévesztette az egyéb irodalomtudományok megismerő funkcióival, s ismeretek közlését követelte tőle. Mindezzel szemben hangsúlyozza a művészet s egyszersmind az irodalomelmélet autonómiáját az esztétikával szemben. Itt említi meg (24. o.) konkrétan Lukács György nevét, akinek munkásságával vitázik a könyv egészében, hol közvetetten, hol pedig közvetlen formában. A „hagyományos” marxista esztétikán és irodalomesztétikán Nyirő mindenekelőtt Lukács munkásságát érti — könyvének szándéka a lukácsi koncepció revíziója.

Elsősorban a kategóriákról van szó. Nyirő hangsúlyozza, hogy elszakadván a dogmatikus kategóriaszemlélettől, az irodalomelméleti értékrendszer újabb használatára van szükség: „A polgári irodalomelmélettel való polémia is megkövetelte a fogalmak árnyaltságát és rugalmasságát.” (11. o.) A továbbiakban viszont nem tisztázódik, mit ért a fogalmak árnyaltságán. Itt egy pillanatra meg kell állnunk.

A realizmusnak a marxista esztétika központi kategóriává emelése, amit Nyirő sérelmez, maga is történelmi körülmények következménye. Ezt a közhelyt azért szükséges elmondanunk, mert Nyirő éppen a történeti szemlélet hiányát veti a lukácsi koncepció szemére. A *realizmus problémái* 1936-os megjelenése korántsem volt csupán az irodalomesztétika belügye. A fasizmus előretörése egyfelől, a személyi kultusz megléte másfelől volt a történelmi háttere ezeknek a tanulmányoknak, s nyilvánvaló, hogy ez a kettősség tükröződött az irodalomkritikában is. Ép-

¹ Magvető, 1967. 358 o.

pen azért szükséges mindezt hangsúlyozni, mert nemcsak irodalomelmélet és -történet, hanem kritikátörténet és -elmélet is elválaszthatatlan. És az elméleti kategóriák vizsgálata szükségszerűen együttjár történeti szempontú megközelítésükkel. A realizmusról volt szó akkor, mégpedig egyáltalán nem az irodalom akváriumai preparátumaként, ahogyan a mai irodalomelmélet egyes művelőinél, hanem élet és halál kérdéséről egy világválságban, melyben az író minden szava egyértelmű, elkötelezett cselekedet volt. Nem a lukácsi konstrukció, hanem az adott történelmi szituáció állította fel az alternatívát realizmus és modernizmus között. A marxista irodalomelméletet a parttalan művészet-teóriától éppen a művészi teleológia kérdéséhez való viszony dönti el. „Vannak olyan történelmi korok — írja Nyíró —, amikor a realizmus erőlteti a valóság teljes művészi feltárásához. Ady sem tudta volna feltárni kora valóságát a realizmussal, ezt csak a szimbolizmus költői eszközeivel tehetette meg.” (242. o.) Szükségtelen lenne itt realizmus és szimbolizmus konszonáns jellegét hangsúlyozni a Nyíró által felvetett ellentéttel szemben. (Jellegzetes például, hogy Nyíró „elfelejti”: Ady egyik első értője éppen Lukács volt.) Hiszen nem a címekről és elnevezésekről, hanem elvekről folyik a vita. Nyíró legfőbb érve a lukácsi koncepcióval szemben: a valóságot úgy is lehet ábrázolni, hogy a mű valóságghű, de nem a realizmus irányzatához tartozik. (247. o.) Ebben az esetben felvetődik a kérdés: mit ért Nyíró valóságghűsége, mit ért realizmuson. Fő ellenvetésünk könyve iránt éppen az, hogy hangsúlyozottan irodalomelméleti mű szerzője nem dolgozza ki pontosan, miben látja a konkrét műalkotás egyéniség funkcióját. Mit jelent az irodalomelmélet autonómiája, miben áll a kritika immanenciája az ilyen kijelentések mellett: „Maradjon csak Zola naturalistának, V. Hugo romantikusnak, Verlaine szimbolistának, Aragon első korszaka szürrealistának. Ez egyáltalán nem szegényíti el művészetünket. De legalább megszokjuk a precíz és célravezető fogalmakat.” (303. o.) Ebben az esetben nem egészen világos, mi az, ami elválasztja a maga módján valóban precíz és egzakt polgári irodalomtudományt a marxistától.

A legbizonytalanabb akkor Nyíró, mikor korunk alkotásait kell megítélnie, mégpedig a realizmus kategóriájának figyelmen kívül hagyásával. Itt állítja fel tartalom és forma saját maga által szerkesztett variációit, melyek mintegy segítenek eligazítani bennünket a modern művészet útvesztőiben. „... óvakodnunk kell attól — írja —, nehogy formalizmust

sejtsünk ott, ahol egy új tartalom alapján jött létre új forma, s csak azért tűnik a konzervatív kritikus számára erőszakolt-nak, megszokhatatlannak és érthetetlennek, mert nem tudja megérteni a formát létrehozó új tartalom természetét sem.” (261. o.) Ez a fajta relativisztikus kritikai módszer nem képes értékek elméleti kidolgozására, hanem mindenkor csupán egyedi jelenségeket vizsgál azon az alapon, hogy pozitív vagy reakciós tartalom párosul-e modern formával. Ennek eredményeképpen „párosul” Nyírónál a tartalom és forma, dialektikájuk viszont ebben a konstrukcióban elvész. Ezek után nem tisztázott, mi szükség van szocialista realizmusra, mi a szocialistának az avantgardizmustól való különbsége. Nyilvánvaló, hogy Semprunt aligha lehet szocialista avantgardistának nevezni, noha prousti időtechnika párosul nála a marxizmus ontológia megértésével és ábrázolásával.

Nyíró, emlékeztetve Heller Ágnesnek a *Kortárs* 1963/4. számában megjelent platóni felépítésű dialógusára, ezeket jegyzi meg: „A realizmus második ismervé, 'Sokratész' megítélése szerint — az emberi világ immanens voltának bemutatása. De vajon, kérdezhetnénk, a nem realisták nem ábrázolják az ember immanens mi-voltát? Nem éppen ők azok, akik — s ezt a polgári irodalomtörténet különösen hangsúlyozza — az ember lelkének, természetének önfelbukkanó mozzanataira, a tudatalatti törvényeire építették az emberről alkotott fogalmaikat?” (281. o.) Nyíró itt ellentmondásba kerül. Egyfelől szeméreti Hellernek, hogy nála művészet és realizmus egy és ugyanaz, másfelől, hogy bizonyos művészi alkotásokat kihagy a realizmusból. Nyilvánvaló, hogy két ellentétes elvet tulajdonít Hellernek, méghozzá egyszerre. Nyíró egy olyan fetisizált realizmusképpel állítja szembe a maga modernizmus-fétisét, amely a valóságban egyáltalán nem létezett, minthogy a marxista realizmusfogalom alfája és omegája a defetiszizáció.

A szerző felveti többek között a pártosság és irányköltészet kérdését, megint csak szemléltetve módszere fő jellemvonásait: a félreértett vagy meg nem értett fogalmak elleni polémia. Ebben a gondolatsorban a lenini visszatükrözési elméletet alkalmazza a szervesetlen anyagra. Számunkra itt mindig a következtetések érdekesekek, mi az, amit Nyíró számára a lenini gondolat jelent. „Az információelmélet... világossá tette — írja —, hogy a visszatükrözés mind a szerves, mind a szervesetlen anyagok sajátossága, és hogy az agyban, az emberi tudatban végbemenő visszatükrözés csupán egy bonyolultabb, s csak bonyo-

lultsága révén minőségileg más folyamat, mint a visszatükrözés egyszerű, elemi megnyilvánulási.” (88. o.) Ebből a mechanisztikus gondolatmenetből, mely a szervesetlen anyagnak is mimetikus képességet tulajdonít, valóban lehetetlen eljutni a művészi mimézis, valamint a lenini visszatükrözés-gondolat összefüggésének megértéséhez. Hogyan kapcsolja össze a szerző az információelméletből kiinduló visszatükrözés felfogását a pártosság követelményével, vagyis miben áll szerinte a pártosság lényege s még inkább az irodalomkritika pártosságának lényege? A kritika feladata, Nyíró szerint, alkotó módon formálni az irodalmat, azaz hagynia kell magát is alakíttatni az irodalom eredményeitől. „Vagyis lépést kell tartania az irodalom

haladásával, s az újonnan észlelt törvényszerűségeket is tudatosítania kell.” (22. o.) A probléma megint csak az, hogyan és ki bizonyítja be az irodalmi jelenségről törvényszerűségét, ha megszüntetjük az értékelés lépését. A marxista irodalomelmélet semmiképpen sem akkor válik korszerűvé, ha fogalmainak elnevezését a kibernetikából kölcsönzi. A jelenségeket az elnevezések nem befolyásolják.

A recenzió nem érinthette a könyv minden kérdését. Például az összehasonlító irodalomtörténettel foglalkozó cikkeket, melyeknek több részletmegállapítása elfogadható. A könyv egészéből kibontakozó koncepcióval vitatkozunk, amely a mai magyar irodalomelmélet számunkra problematikus útját jelzi.

Nagy Ilona

Claude Lévi-Strauss: *Mythologiques II. — Du miel aux cendres*¹

Elég nehéz pontosan megfogalmazni, mit is tartalmaznak Lévi-Strauss professzornak, napjaink világáigzerte legismertebb etnológusának könyvei. A strukturalista etnológia atyamesterének művei a társadalmi élet egyes jelenségeinek elemzését ígérk, s ennek során a természeti népek már gyakran tárgyalt, vizsgált, bemutatott szellemi termékeit (legtöbbször szokásait, rítusait, mítoszait) új szempontok szerint, részletesen taglalják. A taglalást szó szerint kell értenünk, Lévi-Strauss részeire bontja a mítoszokat, szokásokat, és rendszerint már ez az analízis egész sor olyan felismerést vezet, amelyre a korábbi kutatás nem is gondolt. Az analízist követő szintézisben Lévi-Strauss módszere általános sémák, elsősorban gondolati oppozíciók és korrelációk kipróbálása. A konkrét elemzéssel megállapított és izolált elemeket önmaguk több oldalról képzett ellentéteivel vetve össze, nem csupán általánosítja az egyes adatokat, hanem éppen ezáltal világítja meg a kiindulópontul választott konkrét adatok igazi értelmét is. Az analízis és szintézis azonban — a szerző véleménye szerint — nem csupán a tudós vegykonyhájában társul ily módon, hanem „általános” kategóriák, magának a valóságnak, az emberi gondolkodásnak a pillérei — és a gondolati hasonlóságok megkülönböztetések feltárása éppen ezért az ember embervoltának a legfontosabb vizsgálati módozata is.

Lévi-Strauss az 1964 végén megjelent művében (*Mythologiques I. — Le cru et le cuit*) kezdte el nagyszabású vállalkozását, a

természeti népek mítoszainak újfajta vizsgálatát, amely egyben a mítoszok struktúrájának kialakulását és az ezt létrehozó gondolkodásmódot hivatott a maga legáltalánosabb összefüggéseiben elemezni. Az első kötet két alapkategóriája — a „nyers” és a „megfőtt” — segítségével leginkább a természet és a társadalom, a zsákmányolt és a teremtettermelt közti különbséget kifejezni szándékozó mítoszokat tárgyalja. A mostani második kötet (*A méztől a hamuig*) — talán legfontosabb, vagy legalábbis a legjobban kiépített állomása Lévi-Strauss életművének — egy lépéssel tovább jut ennél. A két esztendőnél is hosszabb szünet után, igazában 1967 legelején megjelent vaskos munka voltaképpen az általános, absztrakt fogalmak, következtetések, sőt gondolkodás kiformalódásának a mítoszokban való nyomait vizsgálja. Mivel Lévi-Strauss könyveiben minden részlet valamely nagyobb összefüggést fejez ki, olykor csupán a szimbóluma, jelzése önmagának, e kötet értelmezése, értékelése sem könnyű feladat.

A rövid előszó a két kötet szoros együtvé tartozását hangsúlyozza. A bevezető esszé a címben szereplő „mél” és „hamu” metaforáit oldja fel, valamint metodikai tájékoztatót ad. Ezt négy — egyenként több, alfejezetté tagolt — rész, majd a strukturalista mítosz- és gondolkodásmód-elemzésben használt grafikus jelek mutatója, az idézett-elemzett mítoszok jegyzéke, általános tárgymutató, irodalom-, ábra-, valamint tartalomjegyzék követi.

A *Mythologiques* két kötetének elsősorban egyes mítoszokat elemez. Az elemzések pontosságával, a közvetlen következtetésekkel általában egyetérthetünk; ahhoz

¹ Plon, Párizs 1966. 452 o.

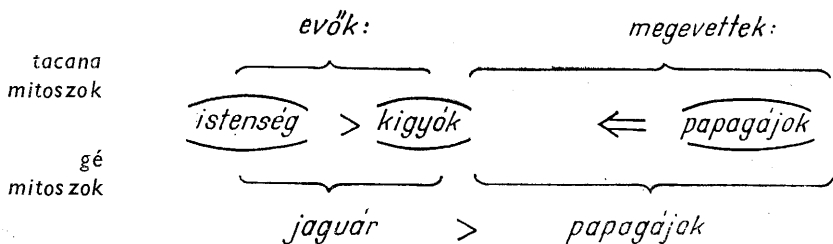
azonban, hogy Lévi-Strauss következtetéseinek megalapozottságáról véleményt formálhassunk, voltaképpen újra el kellene végezni ugyanazt a kutató munkát, amelyet szerző egyszer már megtett. Ez pedig nem kis feladat lenne, mivel a két kötet mintegy 350 mítoszt analizál. A mítoszok nagy többsége dél-amerikai, pontosabban Brazília északi, északkeleti és középső részéről, Lévi-Strauss legszorosabban vett kutatási területéről származik. Találkozunk néhány észak-amerikai indián mítoszszal is, az észak-amerikai fokról anyaggal azonban a szerző — ígérete szerint — a következő, harmadik kötetben foglalkozik majd részletesen. Úgy tudjuk, e harmadik kötet anyagában már készen is áll. Más földrészek mítoszai csupán elvétve, alkalomadtán fordulnak elő. Talán egyszer ezekre is sort kerít Lévi-Strauss.

Mivel a tárgyalt anyag zöme geográfiaiilag homogén és társadalmilag sem nagyon különböző, és a legtöbb olvasó által azonosan ismeretlen vidékről származik, a szociológiai, etnológiai és történeti magyarázatok voltaképpen csak egyetlen alkalommal — egy általános társadalmi helyzetkép megadásakor — fordulhatnak elő, pontosabban csak egyetlen alkalommal hiányoznak, ugyanis inkább hiányuk, mint említésük jellemző a kötetre. Ennek egy gyakorlati és egy elméleti magyarázatát adhatjuk. Egyrészt nincsenek forrásaink az Amazonas-vidék indiánjainak múltját illetően, pontosabban: nincsenek mítosz-szövegeink múlt századinál régibb lejegyzésben. Ez a praktikus körülmény már önmagában is gátat szab az elemzés néhány módozatának. Más oldalról azonban maga a szerző szándéka sem esik messze ettől a kényszerű mellőzéstől. Lévi-Strauss nem a történelem segítségével magyarázza a mítoszokat, hanem a mítoszok struktúrájának elemzésével igyekszik egy állandó képletet, formulát, gondolkodásmódot feltárni, amelyet — a szerző megengedi ezt a lehetőséget —, ha éppen nagyon akarjuk, akár történetileg is interpretálhatunk a későbbiek folyamán.

Ez az ahisztórizáló, sőt velejében társadalmiatlanító módszertan és szándék világosan észrevehető abban is, hogy Lévi-Strauss nem egy-egy mítosz hagyományozási egységét (vagyis egyetlen elbeszélőt, egy elbeszélő-közösséget, egy falut, egy ünnepkör teljes mítoszanyagát, egy nép összes mítoszáat stb.) választja ki elemzése tárgyául, hanem tartalmának nevezett, de sokkal inkább ideológiai, szemléleti összefüggések alapján azonosítható vagy rokonítható pusztá szövegeket tesz egymás mellé, olyan sorrendben, amelyet már nem a megfelelő társadalmi környezet diktál, hanem az elemző lát jónak. Természetesen minden kutatónak joga van ahhoz, hogy anyagát maga válassza ki, és úgy rendezze, ahogy az neki tetszik. Ha azonban az a célkitűzésünk, hogy a mítoszok valódi, tehát többek között szociológiai és pszichológiai jellemvonásait segítségünk meghatározni, féltő, hogy az e módszerrel kapott végeredmény a valóságosnál rendszeresebb, elméletibb, strukturalistább, „filozófikusabb”, egyszóval attól eltérő jellegű lesz. Röviden: nem az egyes mítoszok részletes vizsgálatát érezzük erőltettnak, hanem többször úgy gondoljuk, hogy a Lévi-Strauss által levont végkövetkeztetések nem felelnek meg maguknak az alapul vett mítoszoknak, bennük a szembeállítások, korrelációk olyan szinten, olyan tudatossággal, ahogy ezt a szerző elemzi, nem is fordultak elő. Lásunk egy példát arra vonatkozóan, miképp mutatja *explicit* jelenlevőnek Lévi-Strauss azt, ami legfeljebb *implicit* módon van meg a mítoszokban (és aminek néha még *implicit* meglétében is kételkedhetünk). A példa nem is különösebben gonoszul kiválasztott, hanem éppen ellenkezőleg, a szerző leg-egyszerűbb, leghihetőbb konstrukciói közül való.

Lévi-Strauss a következő képletben foglalja össze a „fészekrablás-mítosz” azonosnak tekintett *tacana*-indián és *gé*-indián változatait (> a „deriváció”, < a „transzformáció” jele nála; 295. o.) (1. ábra).

A képlethez fűzött megjegyzésekben maga Lévi-Strauss írja, hogy nehéz a

1. ábra

különböző mítoszok valódi egyértelműségét feltárni, hiszen ugyanaz a séma a tacana mítoszokban három, a gé mítoszokban két fogalom köré jegecesedik. A tacana mítoszokban az istenség eszi meg a kígyót, ez megegyezik az – itt papagájja transzformálva megjelenő – embert. A gé mítoszokban a jaguár helyettesíti a kígyót, de úgy is viselkedik, mint az istenség; a jaguár által megevett papagájok a tacana mítoszok istensége által megevett „kígyó-papagájok” – a tacana mítoszok kígyói ugyanis logikailag egyszerre kígyók és madarak.

A fenti példából jól látható, hogy Lévi-Strauss az egyes konkrét mítoszokat egy absztrakt séma megvalósulásának tartja, sőt ezt az absztrakt sémát nem is egyetlen nép mítoszaiból „vonja el”, hanem bizonyos témabeli egyezés alapján különböző népek mítoszaiban megvalósulva fedezi fel. A konkrét mítoszelemzésben felhasznált kifejezések („transzformálva”, „helyettesíti”, „viselkedik”) jellegzetesen metamitológiai jellegűek: már nem az egyes mítoszokra, hanem csupán a struktúráképekre vonatkoznak. Az absztrakt sémán belüli fogalmi korrelációk olyan összefüggésekre utalnak, amelyek az egyes mítoszokban nem fejeződnek ki explicit módon – a kiindulásul vett szövegeket a szerző túlsztrukturalizálja.

Úgy gondolom, nincs Lévi-Strauss módszerének ellenére, ha Bacon ismert kategóriáját idézzük: a fenti „túlsztrukturalizált” valóság szülőanyja az *idol*; a túlsztrukturalizálás a józan indukción, a konkrétabb analízis alkalmazásával lenne elkerülhető, amely ugyan átalakítja anyagát, mint a méh a virágpórt mézzé – hogy a könyvhöz legillőbb parabolára utaljunk –, de ezenközben nem állítja azt, hogy minden virág már önmagában is méz.

Mivel az egyes mítoszok elemzésekor gyakran előfordulnak hasonlóan túlzottan vélhető következtetések, s mivel Lévi-Strauss minden bizonyítás nélkül fűzi hozzá, hogy szerinte ezek milyen bonyolultabb struktúrának felelnek meg, az olvasóban természetesen ellenérzés berzenkedik. Valószínűnek látszik ugyanis, hogy több ilyen „strukturálista”, mitológiai magyarázat csak a tudós szerző számára adekvát, a mítoszok elbeszélői, ismerői nem emiatt, hanem egyszerűbb, kompozíciós vagy társadalmi okok következtében szerkesztették meg úgy mítoszaikat, hogy ma bennünk egy „objektív idealista strukturalizmus” – nevezük így azt a módszert, amely az egyes „strukturáknak” önálló, az illető társadalmak életével össze nem kapcsolott, független létet tulajdonít – támpontokat találhat.

A *Du miel aux cendres* azonban nem

izolált mítoszelemzésekből áll, hanem az egész műnek mesteri logikával elépített szerkezete van, amely a szerző véleménye szerint önmagában jóval fontosabb az egyes részek igazságánál. A mű egész koncepciójának fontossága vitathatatlan, annak ellenére, hogy nem is olyan könnyű ezt egyértelműen, röviden megfogalmazni.

Az első fejezetben (*A száraz és a nedves*) Lévi-Strauss abból indul ki, hogy a „méz” és a „dohány” számos mítoszban korrelatív ellentétpárt képez. A mézhez és dohányhoz fűződő mítoszokban nem csupán a „nyers” és a „megfőtt” („cru” és „cuit”), hanem a „jó” és „rossz”, sőt a „száraz” és „nedves” ellentéte is kifejeződik. Ez ad lehetőséget a szerzőnek arra, hogy a száraz és a nedves évszak szembeállításával kozmogóniai elemeket is belekapcsoljon a mérre és dohánnyra vonatkozó mítoszok elemzésébe.

A második fejezet (*A béka lakomája*) olyan mítoszokból indul ki, amelyek szerkezetét Lévi-Strauss a [„méh: béka:: száraz: nedves”] korrelációpárban fedezi fel. A fejezet általában állatok olyan eredetmondáival foglalkozik, amelyekben a „méh” illetve a „béka” egyre áttételesebb formában kerül elő. Különösen tanulságos a rendszerint társadalmi, társadalomszerkezeti kapcsolatokat is kifejező átváltozás-mítoszok analízise, mivel jól példázza a szerző elemzési módszerét. Az itt tárgyalt mítoszoknak a következők hat fő csoportjuk van (Δ a férfit, $\bigcirc$ a nőt, $\leftrightarrow$ a „ha, és csak-is akkor” logikai kapcsolatot jelzi (220. o.):

1. (méh $\rightarrow$ méh) $\leftrightarrow$ ($\bigcirc \rightarrow \Delta$)
2. ($\Delta \rightarrow \Delta$) $\leftrightarrow$ (méh $\rightarrow$ béka)
3. (béka $\rightarrow$ béka) $\leftrightarrow$ ($\Delta \rightarrow \bigcirc$)
4. ($\bigcirc \rightarrow \bigcirc$) $\leftrightarrow$ (béka $\rightarrow$ jaguár)
5. (jaguár $\rightarrow$ jaguár) $\leftrightarrow$ ($\bigcirc \rightarrow \bigcirc$)
6. (jaguár $\rightarrow$ jaguár) $\leftrightarrow$ ($\Delta \rightarrow \bigcirc$)

Az e csoportok mindegyikében előforduló átváltozások olyan történetekben ismertek, amelyekben a nemek közti átváltozások elbeszélése is megtalálható (rendszerint emberekre, de olykor állatokra vonatkozóan), gyakran az emberi társadalom egyes szerkezeti alapegységeinek (rokonági csoportok) eredettörténeteként. A stabil funkciók (az önállónak feltételezett $\rightarrow$ és $\leftrightarrow$ kapcsolatok) és a változó szereplők (méh, béka, jaguár, sőt általában a férfi és a nő is) korrelációi egészen szabályos permutációs rendszert alkotnak – legalábbis Lévi-Strauss leírásában akinek ez a részletelemzése is azt a felfogást képviseli, hogy a valóságot strukturaló mítoszok öntörvényű sorozatot alkotnak.

A könyv harmadik fejezete (*Augusztusi böjt*) keretét az adja, hogy a méz megszerzésére vonatkozó mítoszok összefüggnek az év körforgása szerinti különböző vegetációs

periódusokkal, az időszámítással általában, valamint az időjárás okait tudakozó mítoszokkal, és az emberi élet társadalmi periódusaival, amelyek az előbbiekhöz simulnak, így pl. a mézszerzés különösen az ifjúneveléssel, avatással kapcsolódik össze stb. Az így egybegyűjtött mítoszok, mivel a valóság legkülönfélébb tényeire vonatkoznak, természetesen igen sokfélék, elemzésük gyakran igazán bonyolult képletekhez vezet. A társadalomszervezeti kategóriák mítoszmegszabó szerepéről e fejezetben esik viszonylag a legtöbb szó.

A negyedik fejezet (*A sötétség hangjai*) két problémakörrel foglalkozik. Az első példasorozat a büntetésből történő átváltozás-mítoszoktól indul el, és a zaj, bűz, az ezekhez társuló tűz, füst, sötétség képzeit mutatja be. E mítoszokban gyakran fordul elő a méz, mérgezett méz, és természetesen a füst meg a dohány. A második téma a költői című „szférák zenéje”. Itt Lévi-Strauss a tűz meg a víz eredetére, a víz és a levegő összekapcsolódásának eseteire, a lopótökedenyek mitológiai vonatkozásaira tér ki. A dohány és a jó és/vagy rossz füstölés (méz-füstölés, dohány-füstölés) eredet-mítoszaival a könyv szűkebb tárgyál választott témáját is lezárja.

A kötet végén nincs zárófejezet, Lévi-Strauss azonban az egyes fejezetekben több ízben is beszél arról, hogy részletelemzései, elsőkézi általánosításai milyen további, nagyobb összefüggések kereteibe illeszthetők. Ilyen jellegű eszmefuttatásai közül a legfontosabbnak vélhetőket sorolhatjuk fel.

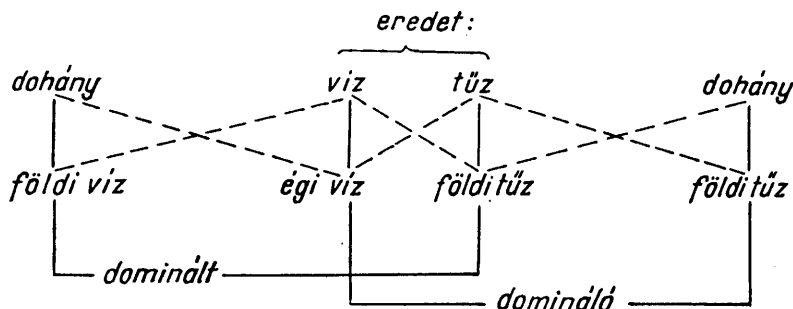
A „méz és dohány” mítoszok hatványozottan bonyolultabban mutatják a „nyers-megfőtt” korrelációt. A méz maga is lehet nyers vagy elkészített, a dohány hasonlóképpen. A méz lehet jó és lehet rossz, a dohány hasonlóképpen. Az a tény is, hogy melyiket tartják „természetes”, melyiket „termelt” anyagnak (gyakorlatiasabban: élelemnek), esetenként, szinte a pillanatnyi megítéléstől függően változik. Ily módon a mézzel-dohánnyal foglalkozó mítoszokban

állandó kétértelműség, reciprocitás fordulhat elő. (55. o.) A méz és a dohány mint a legjobb táplálék, ill. a legveszedelmesebb mérge már önmagukban is felnagyítják a táplálékra és mérgekre vonatkozó elképzeléseket. (54. o.)

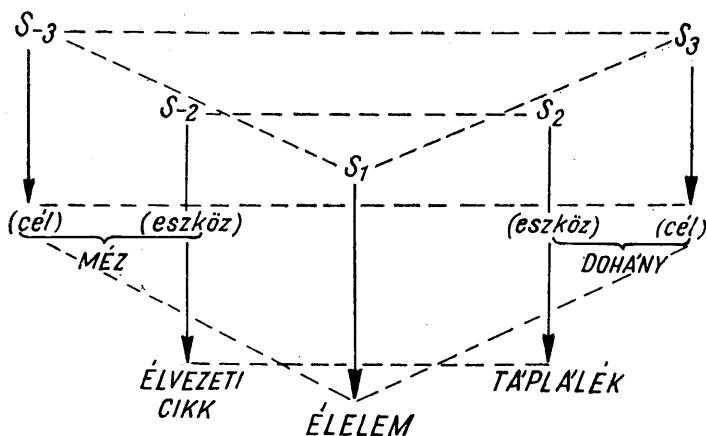
Elkészítésmódjukat tekintve a méz és a dohány „a legáltalánosabb meghatározó tényezőkkel” (tűz, víz, égetés, áztatás) kerülnek kapcsolatba, és ilyen módon az ezekre vonatkozó elképzelések gyűjtőpontjai is lehetnek. Ugyanakkor egyazon alapra (például a dohányra) is vonatkozhatnak az önmagukban ellentétes elemek (áztatás, égetés = tehát víz és tűz), és ilyen módon az idevonható mítoszok egyedi sokoldalúsága is igen nagy. (340–341. o.) Ezt a sokrétű, bonyolult viszonyt grafikusan is ábrázolja Lévi-Strauss, egyetlen képbe egyesítve a „füstölt” és az „ivott” dohány eredetéről szóló mítoszok legstabilabbnak vélt építőköveit. (375. o.) (A dominált/domináló arra a korrelatív viszonyra utal, amely a mítosz által megmagyarázott, illetve a megmagyarázó között fennáll.) (2. ábra.)

Még általánosabban jelzi a méz-dohány mítoszok strukturalista elemzésének a szerző által lényegesnek tartott jegyeit az a diagram, amely megkísérli ábrázolni, hogy a méz és dohány mint eszköz és mint cél a különböző mítoszokban különböző fokozatokban determinál bonyolult struktúrahierarchiakat (*S* általában struktúrát jelöl, a negatív indexek a megfordított, inverz formájú mítoszokra utalnak; 25. o.): (3. ábra.)

Lévi-Strauss könyveinek és általában a strukturalista irányzatot képviselő műveknek ma rendkívül nagy a népszerűségük. A strukturalista felfogás és az e módszert általános társadalomelméletnek értelmezők tábora különösen az utóbbi évtizedben nőtt meg. Maga Lévi-Strauss már korábbi dolgozataiban (köztük teljes határozottsággal legelőször az 1949-es *Les structures élémentaires de la parenté* deskriptív fejezeteiben) is kitért a szaktudomány

2. ábra

3. ábra

keretein messze túlmenő filozófiai és társadalomelméleti általánosításokra, és életműve éppen ezáltal válhatott filozófiai iskola megalapításának igényével fellépő kísérletté. Igazságtalanság, sőt tévedés lenne Lévi-Strausst visszaperelni a szaktudomány határai közé, ugyanakkor még sem árt műveinek tényleges tárgyát, szakmabeli háttérét és anyagelemzésének közvetlen módozatát is megvizsgálni; különösen mivel nevét és a strukturalizmus jelszavát ma ugyan világszerte (és nálunk is) elégszer emlegetik, műveit azonban kevesen ismerik vagy olvasták valóban, s még „szakértői” is rendszerint évekkel ezelőtti egyikét mondatát idézik minduntalan, jóllehet a mai Lévi-Strauss már olykor mást vagy némileg másképpen mond. Ez indokolja legutóbbi munkájára fordítandó különleges figyelmünket.

A *Du miel aux cendres* etnológiai monográfia. Az általános társadalomelméleti elgondolások nem kifejtve, inkább csak beleértve találhatók meg benne. Lévi-Strauss konkrét elemzésének, analitikájának kétségtelenül legfejlettebb, legsokoldalúbb terméke. A mítoszok elemzése területén igen termékenynek ígérkező vállalkozás, amely az eddigi, hasonló kísérletekhez képest módszertanilag is sok újat adhat. A korábbi néprajzi szaktudomány többször is megkísérelte a primitív társadalmak mítoszainak szintézisét. De még a legkiválóbb összefoglalások [Graebner, Fritz: *Das Weltbild der Primitiveen*. München 1924., Radin, Paul: *Primitive Man as Philosopher*. (eredetileg 1927.) New York 1957., Boas, Franz: *The Mind of Primitive Man*. (eredetileg 1938.) New York—London, 1963., Jensen, Ad. E.: *Mythos und*

Kult bei den Naturvölkern. Wiesbaden 1951.] sem tudták megoldani az egyes mítoszok szerkezetének magyarázatát. Ugyanakkor viszont Lévi-Strauss könyvének inkább kötötték adataikat a társadalomfejlődés tényeihez: ha különböző módon, fokozatban és helytállósággal is, de mindegyikük az emberiség társadalomtörténetét illusztrálja. A mítoszelemzés több ízben szolgált filozófiai jellegű általánosítások alapjául is. — A legnevezetesebb ilyen kísérletek (Wundt *Völkerpsychologie*jének *Mythus und Religion* c. két kötete, Cassirer *Philosophie der symbolischen Formen* c. művének második része, a *Das mythische Denken*, illetve a kisebb terjedelmű *Sprache und Mythos*, Lévy-Bruhl ismert munkái, köztük a legtöbbet említett, de részleteiben később módosított *La mentalité primitive*) az emberi gondolkodás egy általában létezőnek feltételezett vonásából indultak ki, és az egyes idézett konkrét példák csak mintegy illusztrálták a kifejtett elméletet. Lévi-Strauss mitográfiája középponton áll a kétféle előzménysorozat között: ő nem általánosít, hanem az egyes konkrét mítoszokat vizsgálja, és az elemzés módszerét, valamint az ennek során felbukkanó kategóriákat tekinti általános jellegűeknek. Első tekintetre kicsinynek tűnik ez a különbség, hiszen valamilyen módon mégiscsak az általánosságokig jut el Lévi-Strauss is.

Ha azonban közbevesszük egyik korábbi kötetét, a *La pensée sauvage*-t, világosabb a disztinkció szükségessége az általánosítás kétféle formája között. A *primitív gondolkodás* teoretikus könyv, amelyben az egyes fejezetek (a konkrét kifejezése, a klasszifikáció logikája, a transzformációk,

kategorizáció, elemek, univerzalizáció, partikularizáció, egyén és csoport, az idő, a történelem és a dialektika) önmagukban általános jellegűek, és az egyes részekhez idézett példák is az általános összefüggésekre utalnak. A *Méztől a hamuig* (és már *A nyers és a megfőtt* is) ehhez képest konkrét kérdéseket tárgyal, új oldalról közelíti meg a gondolkodás kezdeti fokozatainak problémakörét. Az általánostól a konkrétéhoz fordulás egyfelől szükséges, és a közvetlen etnológiai szaktudomány számára is jelentős nyereség. Másrészt azonban ebben a strukturalista metodológia partikularizáló, izoláló mivolta is megnyilvánul. A korábban már említett ahisztórizmus vádját éppen azért érezzük lényegi kifogásnak. Igaz ugyan, hogy Lévi-Strauss két kötete előtt nem elemeztek még ennyi mítoszt ilyen részletesen és a filozófiai általánosítás iránti ilyen érzékkel — mindez mégsem változtat a tényen, hogy már a szaktudomány szféráján belül is támaszthatók kifogások e módszer ellen (az anyagkiválasztás önkényessége, a társadalmi szempontok következetlen figyelembevétele, elsősorban azonban a már említett túlsztrukturalizálás).

Lévi-Strauss, a filozófus, nem elsősorban a jelen kötet hasábjain nyilatkoztatja ki nézeteit. Amint erre legutóbbi magyarországi ismertetései, idézői is utaltak (Ortutay Gyula a *Magvető-Almanach* 1967. évi kötetében, Agh Attila a *Valóság* 1967. 11. számában), strukturalis antropológiájának körvonalai 1958–1962 között már készen álltak. Nem ítélnéjük viszont véletlennek azt a fordulatot, hogy Lévi-Strauss általános nézetei deklarálása után, két, egyenként majd félezer oldalas mítosz-analizáló monográfiával lepte meg újabb általános kinyilatkoztatást váró olvasóit. Egyszerű lenne személyes érdekűlésre visszavezetni e változást, vagy arra utalni, hogy ily módon újabb oldalról kívánja alátámasztani már korábban napvilágra hozott nézetei építményét. De a *Le cru et le cuit* vége felé — és sokkal teoretikusabb jelleggel — maga fogalmazza meg irányváltztatásának okát. Korábbi műveiben már sorra kimutatta, hogy a természeti népek társadalomszervezete nem értelmezhető az európai társadalmak osztálykategóriái és történeti folyamatai segítségével, a totemizmus nem értelmezhető a „nyugati”, filozofikus gondolkodás módszereivel, a „primitív elme” nem a mi szillogizmusainkat követi, hanem egy „polivalens logikából táplálkozik”. A primitív ember „szelleme” (esprit) leginkább a mítoszokban nyilvánul meg, amelyek nem a valóság tényszerű összefüggéseit tárják fel, hanem a valóság egyes részleteit a maguk

összefüggésteremtő erejével kapcsolják össze. Az „esprit” maga is konstruktív eleme a világnak, és az általa megfogalmazott világkép tulajdonképpen az „esprit” mintájára készül. Ennek az objektív idealizmusnak szükségszerű terméke az egyes mítoszelemzések objektív idealista metodikája.

A szaktudományos kritika egyik évek óta hangoztatott kifogása Lévi-Strauss elképzelései ellen, hogy elemző gyakorlatának eredményei nem igazolhatják elméleti tévedéseit. Rodney Needham, Alan Dundes, és leginkább Edmund R. Leach (*Claude Lévi-Strauss — Anthropologist and Philosopher. New Left Review* 1965/34. sz. 12–27. o.) és legutóbb az angol funkcionista etnológiai iskola képviselői (Leach, Edmund ed.: *The Structural Study of Myth and Totemism. London* 1967.) többször leszögezték, hogy az empirikus kutatás területén alkalmazhatónak tartják Lévi-Strauss módszereit, ugyanakkor általános következtetéseivel (partikularitásával, történetietlenségével, vagy éppen absztrakt általánosításával, a tények túlsztrukturalizálásával) nem érthetnek egyet. Módszer és ideológia szétválasztása mind általánosabb Lévi-Strauss nézeteivel foglalkozó kommentálók körében. (Erről a legutóbbi kezünkbe került dolgozatok közül: Fleischmann, Eugène: *L'esprit humain selon Claude Lévi-Strauss, Archives Européennes de Sociologie* 1966 (VII) 1. sz., 27–57. o., és Nathorst, Bertel: *The Usefulness of Some of Lévi-Strauss Methodological Proposals in the Anthropological Disciplines. Folk-Liv-Acta Ethnologica Europaea* 1966 (XXX) 7–15. o.) A módszer mind ez ideig a legteljesebben a *Du miel aux cendres* hasábjain nyilvánult meg. Ezért is foglalkoztunk ezzel ennyire részletesen.

Lévi-Strauss antropológiai strukturalizmusának egészéről természetesen máshol és bővebben kell értekezni. E témához csupán egyetlen megjegyzést szeretnék még tenni. Egyes nézetek szerint Lévi-Strauss műveivel szolgálatot tesz a materialista társadalomelméletnek és történetfilozófiának, strukturalizmusa minden változtatás nélkül alkalmazható a marxista tudományban. Úgy gondolom, e megállapítás téves. A fentiekben igyekeztem indokolni, miért érdekelhetnek bennünket Lévi-Strauss témái, kérdésfeltevései, módszere és egyes részleteredményei. Semmi esetre sem hagyhatjuk figyelmen kívül napjaink legnagyobb antropológusának műveit, de — jöllehet ezekben idézi Sartre, Hegel, sőt Marx egyes műveit is — Lévi-Strauss még csak nem is vitapartnere a marxizmusnak valamilyen strukturalista „dialógus”-ban.

Voigt Vilmos